

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे

रुची

जून २०११ मूल्य १० रुपये

गोहराबाई कर्नाटकी

अनुवाद : प्रशांत कुलकर्णी

पेशींचा कारखाना

डॉ. उज्ज्वला दलवी

शासकीय प्रसिद्धी म्हणजे तारेवरची कसरत

प्रभाकर शांडिल्य

एकनाथ ठाकूर यांना

‘अण्णासाहेब चिरमुले’ पुरस्कार

डॉ. नरेंद्र जाधव यांच्या रवींद्रनाथ टागोर समग्र जीवनदर्शन घडवणाऱ्या ग्रंथ-त्रयीचे प्रकाशन केंद्रीय अर्थमंत्री प्रणव मुखर्जी यांच्या हस्ते दिल्ली येथे झाले. त्यावेळी दिलीप पाडगावकर, डॉ. नरेंद्र जाधव, अर्थमंत्री प्रणव मुखर्जी आणि न्यायमूर्ती व्ही.एस. शिरपूरकर

स.न.

‘हाय डूड, व्हॉट्स अप!’ असे संवाद, मँकडोनाल्डची खाद्यसंस्कृती आणि रिमिक्सचा ठेका ही आजच्या पिढीची जीवनशैली आहे. वाढत्या शहरीकरणातून ती सर्वत्र पोचते आहेच, शिवाय प्रसारमाध्यमांद्वारा नव्या पिढीला हवे ते देण्याच्या व्यावहारिक धोरणातून त्याचे पोषण होत आहे. गतिमान जीवनाचा, वाढत्या मिळकतीचा, म्हणजे काळाचा हा महिमा आहे. अमेरिकेत तीस-चाळीस वर्षांपूर्वी स्थिरावलेल्या भारतीयांना जाणवणारा आयडेंटीटी क्रायसिस आता मायभूमीतही निर्माण होऊ लागला आहे. त्यातून आपली संस्कृती टिकवण्याचे प्रयत्न छोट्या-मोठ्या उपक्रमांद्वारे घडताना दिसतात. कुणी जुन्या हस्तलिखित ग्रंथांसह बदलत्या काळाचा वेध घेणारे पुस्तकप्रदर्शन भरवते, कुणी इंटरनेटचा आधार घेऊन जुन्यातले सोने संगणकाच्या कुपीत साठवते. मात्र हे धन राहावे, आता नाही तर कधीतरी त्याकडे पाहण्याची उत्सुकता वाटेल; तेव्हा ते साठवून ठेवावे असे वाटणारे काही ध्येयवेडे आपल्यापरीने कार्यरत आहेत. तंत्रज्ञानाच्या वापराचा हा विचार मोलाचा आहे.

अशा या काळात बालगंधर्वावर चित्रपट काढण्याचे धारिष्ठ्य नितीन देसाईनी करावे हे अभिनंदनीय आहे. या चित्रपटाबद्दल स्वागताच्या-टीकेच्या प्रतिक्रिया येतील त्या त्याच्या मांडणीबद्दल, मात्र काही कोटी रुपये खर्चून, आजच्या गतीला छेद देणारा, व्यावहारिक जुगार ठरावा असा ‘बालगंधर्व’ हा विषय घ्यावासा वाटावा हे कौतुकास्पद आहे.

बालगंधर्वाच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग म्हणजे गोहराबाई कर्नाटकी. मराठी नाट्यसृष्टीतील ‘बालगंधर्व’ या राजहंसावर गोहराबाई कर्नाटकी लुब्ध झाल्या. त्यांच्यासारखे हुबेहूब गाणे गाऊ लागल्या. बालगंधर्वाशी संपर्क साधता यावा या वेडाने त्यांची नाटके पुढल्या रांगेत बसून पाहू लागल्या व त्यांनी अखेर बालगंधर्वासह रंगमंचावर आणि पुढे जीवनात प्रवेश केला. हे सोपे नव्हते. समाजमान्यांनी नव्हते. कन्नड लेखक रहमत तरीकेरी यांनी त्यावर लिहिलेल्या लेखाचा प्रशांत कुलकर्णी यांनी केलेला अनुवाद अंकात प्रसिद्ध करत आहोत. ‘थिंक महाराष्ट्र डॉट कॉम’ या वेबसाइटद्वारा दिनकर गांगल यांनी, एखाद्या भाषेसारखा, जीवासारखा हा माहितीचा खजिना कालौघात गडप होऊ नये म्हणून जतन करण्याचा चालवलेला खटाटोप आणि नितीन देसाई यांचा ‘बालगंधर्व’ यांना म्हणूनच आपण प्रतिसाद द्यायला हवा.

पुढील महिन्याच्या अखेरीस शिकागो येथे बृहन्महाराष्ट्र मंडळाचे अधिवेशन आहे. त्यानिमित्त ‘रुची’चा विशेषांक निघणार असल्याने तो २० जुलै रोजी प्रसिद्ध होईल.

- संपादक

ग्रंथाली वाचक चलवळीचे मासिक

रुची

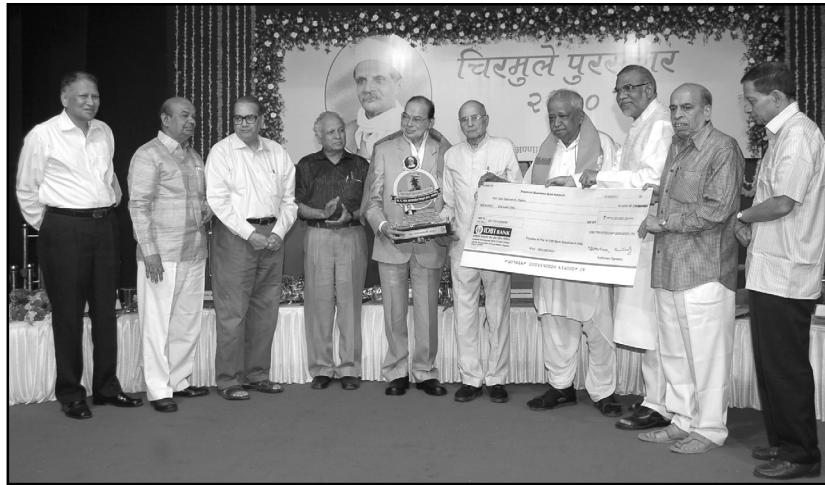
जून २०११ वर्ष ३१ वे,
अंक सहावा, मूल्य १० रु.

संपादक : दिनकर गांगल
या अंकाचे संपादन : अरुण जोशी
मुख्यपृष्ठ : ग्रंथाली संगणक विभाग
रुची - वार्षिक वर्गणी : १०० रुपये
डिमांड ड्राफ्ट, म.आ०. ‘ग्रंथाली’ नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता
ग्रंथाली, महापालिका शाळेची इमारत, पहिला
मजला, टोपीवाला लेन, डॉ. भडकमकर रोड
पोलिस ठाण्यासमोर, ग्रॅंटोड, मुंबई ४०० ००७
२३८९ २४ ४५ • फॅक्स : २३८७ ५४ ८९
ग्रंथाली, इंडियन एज्युकेशन सोसायटीची
म. फुले कन्याशाळा, बाबरेकर मार्ग, दादर(प),
मुंबई ४०० ०२८ २४४७ ४८ ४३
Email - granthali01@gmail.com

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची.
‘ग्रंथाली’ चलवळीचे ‘रुची’ हे व्यासपीठासमान
मासिक आहे. त्यात सर्व छटांच्या विचारांना
स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी ‘ग्रंथाली’ विश्वस्त
संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत असे नव्हे.

एकनाथ ठाकूर यांचा 'चिरमुले पुरस्कार' ने सन्मान

सत्कारसमयी – अनिल जोशी, अरुण गोडबोले, मनोहर भिडे, कुमार केतकर, एकनाथ ठाकूर, न्या. चंद्रशेखर धर्माधिकारी, जयंत साळगावकर, डॉ. नरेंद्र जाधव व ट्रस्टचे पदाधिकारी

सारस्वत बँकेचे अध्यक्ष एकनाथ ठाकूर यांना २५ मे रोजी बँकिंग आणि विमा महर्षी वासुदेव तथा अण्णासाहेब चिरमुले सृतिपुरस्कार प्रदान करण्यात आला. एक लाख रुपये, सन्मानचिन्ह, शाल आणि श्रीफल असे पुरस्काराचे स्वरूप आहे. कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी ज्योतिर्भास्कर जयंत साळगावकर होते.

संघर्षाच्या ठायी रचनेची बीजे असणे गरजेचे आहे; तसेच या संघर्षात रचनात्मक कार्य होण्यासाठी शक्ती असणेही तितकेच आवश्यक आहे, असे मत न्यायमूर्ती चंद्रशेखर धर्माधिकारी यांनी यावेळी बोलताना व्यक्त केले.

जीवन चांगल्या प्रकारे जगण्याची त्रिसूली सांगताना धर्माधिकारी यांनी योग, उद्योग आणि सहयोग यावर भर दिला. केवळ सधन लोकांना वस्तूचा पुरवठा करणाऱ्या आजच्या आर्थिक वातावरणात खन्या गरजवंतालाच वस्तूचा पुरवठा केला जाईल, असा समाज उभारण्यासाठी एकनाथ ठाकूर यांच्याप्रमाणे प्रत्येकाने कार्य करावे, असेही त्यांनी सांगितले.

कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला अण्णासाहेब चिरमुले चौरिटेबल ट्रस्टचे विश्वस्त अरुण गोडबोले यांनी ट्रस्टची; तसेच चिरमुले यांच्या कार्याबदल माहिती दिली. देना बँकेचे माजी अध्यक्ष अनिल जोशी, नियोजन आयोगाचे सदस्य डॉ. नरेंद्र जाधव, ज्येष्ठ पत्रकार कुमार केतकर, स्टेट बँकेचे माजी कार्यकारी संचालक मनोहर भिडे यांनी एकनाथ ठाकूर यांच्या कार्याविषयी व जीवनसंघर्षाविषयी बोलून त्यांना शुभेच्छा दिल्या.

'एकनाथ ठाकूर यांनी परिस्थितीने त्यांच्यावर लादलेले संघर्ष हसत स्वीकारले. ते कमी पडले म्हणून की काय आणखी संघर्ष मुद्दामहूनही स्वीकारले. समाजातील काही माणसांचे आपल्या

आजुबाजूला असणेही दिलासादायक असते. एकनाथ ठाकूर यांचे असणे हे असेच दिलासादायक आहे', या शब्दांत डॉ. जाधव यांनी ठाकूर यांचे अभिनंदन केले.

चांगले बँक होण्यासाठी ती व्यक्ती आधी चांगली माणूस असणे आवश्यक आहे, असे सांगून एकनाथ ठाकूर यांच्या पत्ती अनुराधा ठाकूर यांनी एकनाथ ठाकूर यांचे गुणविशेष सांगितले. त्या म्हणाल्या, 'ठाकूरांच्या कर्तृत्वाची उंची ही त्यांनी किती आयुष्यांना स्पर्श केला यामध्ये आहे. भविष्याकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी वेगळी आहे.'

पुरस्कार स्वीकारल्यानंतर मनोगत व्यक्त करताना एकनाथ ठाकूर भारावून गेले. आईवडिलांचा विरह, कर्कोराशी झुंज अशी अनेक संकटे आली तरी मिळालेल्या आयुष्याबदल ईश्वराकडे कोणतीही तक्रार नसल्याचे ठाकूर यावेळी म्हणाले. आयुष्यात सदैव चांगली माणसे भेटली म्हणून आपला उत्कर्ष होऊ शकला असे त्यांनी नप्रपणे सांगितले. चिरमुले पुरस्कार हा भारतरत्नाच्या तोडीचा पुरस्कार मिळाला आहे, असे सांगून यानंतर आता मी कोणताही जाहीर सत्कार स्वीकारणार नाही, असे एकनाथ ठाकूर यांनी घोषित केले. पुरस्काराच्या रक्मेत १० हजार रुपयांची वैयक्तिक भर घालत ती रक्कम एकनाथ ठाकूर यांनी वात्सल्य ट्रस्टच्या कार्यासाठी देणगी म्हणून दिली.

ज्योतिर्भास्कर जयंत साळगावकर यांनी एकनाथांच्या भजनाचे उदाहरण दिले. ते म्हणाले, 'एकनाथ महाराज म्हणत, की 'वासुदेव वासुदेव' म्हणा. परंतु वासुदेव चिरमुले आज असे म्हणत आहेत की बँकिंग क्षेत्रात तुम्ही 'एकनाथ एकनाथ' म्हणा.' साळगावकर यांच्या या मार्मिक मनोगतानंतर कार्यक्रमाची सांगता झाली. अरुण गोडबोले यांनी आभार मानले. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन प्रदीप भिडे यांनी केले.

गोहराबाई कर्नाटकी – शताब्दी झाली तरी उपेक्षाच !

मूळ कन्नड लेखक – रहमत तरीकेरी
मराठी अनुवाद प्रशांत कुलकर्णी

महाराष्ट्रातील चांगुलपणा आणि गुणवत्ता यांच्या जोडीने महाराष्ट्राचे संस्कृतिसंचित नोंदवण्याचे काम ‘थिंक महाराष्ट्र’कडून गेले वर्षभर करण्यात येत आहे. या वर्षभरात महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यातील मराठी कर्तृत्वाची, स्वयंसेवेची, संस्कृतीच्या खुणांची नोंद ‘थिंक महाराष्ट्र’कडून करण्यात आली. या वर्षभरात साइटवर प्रकाशित करण्यात आलेल्या महत्त्वपूर्ण लेखांपैकी एक म्हणजे ‘गोहराबाई कर्नाटकी’ यांच्यावरील लेख. सध्या ‘बालगंधर्व’ हा चित्रपट सर्वत्र चर्चिला जात असताना महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक ठेवा असलेला गोहराबाईवरील लेख येथे प्रसिद्ध करत आहोत.

नाट्य अभिनेत्री, गायिका गोहराबाई कर्नाटकी यांच्या निधनानंतरसुद्धा, त्यांचा त्यांच्या प्रतिभेनुसार गौरव झाला नाही. गोहराबाई (१९१०–१९६७) ह्यांचे जन्मशताब्दी वर्ष उलझून गेले तरी कोणास त्यांची आठवणही राहिलेली दिसत नाही.

अमीरबाई कर्नाटकी आणि गोहराबाई कर्नाटकी या दोघी बहिणी विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला नावाजलेल्या गायक-नट्या होत्या. मी अमीरबाई ह्यांचे जीवनचरित्र लिहिले होते. त्यासाठी मी त्यांचा परिचय असलेल्या व्यक्तींकडे शोध घेत बेळगी, धारवाड, हुबली, विजापूर, पुणे आणि मुंबईपर्यंत गेले होतो. मुंबईमध्ये अमीरबाईच्या गायकीचे अभ्यासक आणि हिंदुस्तानी संगीताचे जाणकार प्रकाश सी. बुरडे ह्यांच्याबरोबर चर्चा करायची होती.

अमीरबाई कर्नाटकी आणि
गोहराबाई कर्नाटकी

ते अमीरबाईबद्दल आत्मीयतेने बोलले. गोहराबाईबद्दल बोलताना मात्र त्यांची जीभ कडवट झाली. गोहराबाईबद्दल मराठी लोकांत अनादर दिसून आला होता. मी प्रकाश यांना परत परत विचारले असता त्यांनी तिहिलेला लेख मला वाचायला दिला. त्याचा शेवटचा भाग असा होता- “प्रतिगंधर्व अशी प्रसिद्धी मिळालेल्या गोहराबाईना प्रत्यक्ष ढोळ्यांनी पाहिलेल्या आणि ऐकलेल्या बालगंधर्वांच्या प्रेक्षकांनी आणि हितचितकांनी, गोहराबाईकडे पूर्ण दुर्लक्ष का केले असावे? गोहराबाई कर्नाटकच्या होत्या म्हणून की मुस्लिम होत्या म्हणून? की त्यांनी अमाप कीर्ती मिळवून, चित्रपटांत भूमिका करून, दिवसरात्र बालगंधर्वांच्या बरोबर तीस वर्षे सावलीसारखी सोबत केली म्हणून?”

बुरडे स्वतः कन्नड भाषिक आहेत.

त्यांनी प्रगट केलेली व्यथा मला बोचून गेली. कन्नड रंगभूमीवरून आलेल्या कलाकारांनी मराठी रंगभूमीवर आपले जीवन अर्पण करूनसुद्धा त्यांना मराठी लोकांनी आपलेसे का केले नाही, याचे मला कुठूल वाढू लागले. गतकाळाचा शोध घेता घेता, तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती आणि रंगभूमी यांचे अवलोकन केले असता, किंती प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये, गोहराबाई यांची प्रतिभा, त्यांची महत्वाकांक्षा, हटू समजून घेतले गेले?

गोहराबाई हिंदुस्तानी पद्धतीच्या संगीत-गायक कलाकार होत्या. त्या अमीरबाई ह्यांच्यासारख्या सुंदर नव्हत्या, पण तीक्ष्ण कटाक्ष हे त्यांचे आकर्षण होते. ह्या दोन बेळगी भगिर्णपैकी अमीरबाई अधिक प्रसिद्धी पावल्या, कारण त्या चित्रपट-सारख्या प्रभावी आणि प्रसिद्ध माध्यमात काम करत होत्या. उलट, गोहराबाई चित्रपटांइतके प्रभावी माध्यम नसलेल्या प्रादेशिक रंगभूमीमध्ये गुरफटून गेल्या आणि त्यांचे मराठी रंगभूमीवर दंतकथा बनून गेलेल्या नारायण राजहंस ऊर्फ बालगंधर्व ह्यांच्यावर प्रेम बसले! बालगंधर्वाचे अनुकरण करून, गंधर्व कंपनीमध्ये शिरून, त्या बालगंधर्वाच्या जीवनसाथी बनल्या. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात अनेक रोमांचकारी घटना घडल्या; तसेच, अपमानित करणारे, दुःखी करणारे अनेक प्रसंगही येऊन गेले. ती दुसरीच शोककथा आहे!

गोहराबाई त्या काळच्या मुंबई प्रांताचा भाग असलेल्या विजापूर जिल्ह्यातील बेळगीमध्ये जन्मल्या. त्यांचे वडील हुसैनसाहेब बेळगी स्वतः रंगभूमी कलाकार होते. त्यांची स्वतःची नाटक कंपनी होती. ती फार काळ चालली नाही. नाट्यसंगीतात चांगले नाव कमावलेले बेऊरचे बादशाह मास्तर हे गोहराबाईचे सख्खे मामा होते. ते ज्येष्ठ रंगभूमी कलाकार येलाऱ्या बालप्पा बादशाह मास्तरांचे शिष्य. बुवा बादशाह मास्तर यांनी गोहराबाईना शिक्षण दिले असण्याची शक्यता आहे. गोहराबाई

बेळगी कलाक्षेत्रात प्रसिद्धी पावण्याचे अजून एक कारण असे, की त्यावेळी विजापूरच्या आसपास रंगभूमी बहराला आलेली होती. शिवमुर्थी कणबुर्गी मठ, गरुड सदाशिवराव, शीरहड्डी व्यंकोबाराय, वामनराव ह्यांच्यासारखे लोक त्यांच्या त्यांच्या नाटक कंपन्यांमधून सर्वत्र पसरले होते. ‘कृष्ण-पारिजात’ सारख्या नाटकांमध्ये देखील बहुतांशी मुस्लिम कलाकार काम करत. लोककवी आणि गायक तळेवाडचे नवी त्यांच्या राधेच्या नाटकामुळे ख्यातनाम झाले होते.

अशा परिसरामध्ये गोहराबाईचा ठसा उमटत गेला. गोहराबाईनी गदगच्या यारसी भाराम्पा ह्यांच्या वाणिविलास संगीत नाटक मंडळीमध्ये गायक-नटी म्हणून आपले जीवन सुरु केले. वाणिविलास कंपनीच्या ‘कित्तूर रुद्रम्मा’ नाटकात त्या रुद्रम्माची भूमिका करत. त्यानंतर त्यांनी कुंदगोळ हणमंतराय यांच्या कंपनीमध्येसुद्धा काम केले असावे. गोहरा यांचा अभिनय पाहिलेले हुबळीचे ज्येष्ठ अभिनेते वसंत कुलकर्णी यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, कुंदगोळ केव्हाही गोहरा यांनाच नाटकात घ्यायचे. त्यांच्या ‘वरप्रदान’ नाटकातील ललिता या पात्रामुळे त्यांची ओळख झाली. विजयनगर राज्याची कथावस्तु असलेल्या ‘वरप्रदान’ नाटकात ललिताचे पात्र गोधचारिणीचे होते. गोहरा ह्यांचा त्या वेळेस रंगभूमीवर काम करणाऱ्या मल्हिकार्जुन मन्सूर आणि बसवराज मन्सूर ह्यांच्याबरोबर परिचय होता. त्यांनी बसवराज मन्सूर यांच्या ‘कलाप्रकाश नाट्यसंघ कंपनी’ मध्येसुद्धा काम केल्याचे दिसून येते. म्हैसूरच्या पद्मा श्रीराम ह्यांच्या आठवणीप्रमाणे, गोकाकच्या एका कंपनीच्या ‘मानमती’ नाटकात गोहराने मानमतीचे काम केले होते. त्या मोठ्या आवाजात संवाद म्हणायच्या.

त्यांचे रंगभूमीवरील काम पाहिलेले कोणी राहिलेले नाही. आढळतात ती फक्त त्यांनी गायलेली रंगभूमीवरील गाणी. गोहरा कन्नड नाट्यगीते अदभुत रीतीने गायच्या.

‘कित्तूर रुद्रम्मा’ नाटकातले ‘ना पेलुवे निनोगोदूपाया तारावाळी नेनागे अपमान मारूली आत्महत्यीदू महापापवे’ ह्यासारखे गीत हे त्यांतलेच. एचएमव्ही कंपनीने काढलेले, ७८ आरपीएम मुद्रिकेमध्ये असलेले त्यांचे हे गीत लोकप्रिय झाले होते. हे गीत त्यांच्या गायकीची साक्ष आहे. गोहर यांनी कन्नडमध्ये अजून कितीतरी गीते गायली असण्याची शक्यता आहे. त्या बालगंधर्वाच्या शैलीमध्ये गायच्या.

उत्तर कर्नाटकात त्या वेळेला मराठी रंगभूमीचे आकर्षण होते. ह्यास अनेक कारणे होती:

१. विजापूर जिल्ह्यापर्यंतचा भाग त्या वेळी मुंबई प्रांतात सामील होता. त्यास मुंबई-कर्नाटक असे म्हटले जायचे. (काही जण त्यास दक्षिण महाराष्ट्र असे म्हणतात). ह्यामुळे उत्तर कर्नाटकातील नाट्यकलाकार, चित्रपटकलाकार, संगीतकार, अभ्यासक यांचा जास्त संपर्क पूर्वीच्या म्हैसूर राज्याच्या ऐवजी पुणे, नाशिक, कोल्हापूर यांसारख्या गावांबरोबर सहज येई. गंगुबाई हंगल, भीमसेन जोशी, मल्हिकार्जुन मन्सूर, बसवराज राजगुरु, कुमारगंधर्व ह्यांच्यासारखे हिंदुस्तानी शास्त्रीय गायकही विजापूर परिसरात उत्कर्ष पावले आणि ते जास्तीत जास्त कार्यक्रम त्याच भागात करत. कन्नड भाषेतील चित्रपट म्हैसूर-कर्नाटकात तयार होत, परंतु त्यांचे केंद्र मात्र मद्रास आणि कोईमत्रू या ठिकाणी होते. म्हैसूरच्या चित्रपट आणि नाटक या क्षेत्रांमध्ये कर्नाटक शास्त्रीय संगीत प्रभावी होते, तिथे हिंदुस्तानी शास्त्रीय गायकांना जास्त संधी नव्हत्या. उत्तर कर्नाटकातील हिंदू-मुस्लिम संस्कृतीमधून आणि संगीत व लोकसंगीतातून तयार झालेल्या तेथील कलाकारांचे दक्षिण कर्नाटकातील रंगभूमी आणि चित्रपटांबरोबर एवढे जमले नाही, त्यामुळे ते कलाकार त्यांची सांस्कृतिक आणि भाषिक जवळीक असलेल्या हिंदी-मराठी नाटक-चित्रपटांकडे आकर्षले गेले. त्यामुळेच ह्या भागातल्या व्ही. शांताराम, शांता हुबळीकर, लीला

चिटणीस, सुमन कल्याणपूर, लीना चंदावरकर यांसारख्या प्रतिभावान कलाकारांनी मुंबईकडे धाव घेतली. तीच वाट बेळगीच्या भगिनींनी चोखाळली.

२. विसाव्या शतकाच्या पूर्वधार्ता उत्तर कर्नाटकातील नाटक कंपन्या मराठी नाटक कंपन्यांकडे पाहून उत्कर्ष पावल्या. स्वतः गोहरबाई काम करत असलेली यासी भाराम्पा यांची कंपनी मराठी नाटके कन्नडमध्ये अनुवाद करून बसवत असे. त्याच काळात वामनरावांची विश्वगुणदर्श कंपनीसुद्धा मराठी नाटकांचे अनुवाद करून प्रयोग बसवत होती. त्यामुळे मराठी रंगभूमीच्या गाण्यांच्या धाटणीवर कन्नड नाट्यगीते गाणे ही बाब सर्वसामान्य समजली जाई. त्याचबरोबर, मराठी नाटक कंपन्या विजापूर, बेळगाव, हुबली-धारवाड या भागात दौरे करायच्या. त्यांचासुद्धा दीर्घ इतिहास आहे. तो एकोणिसाव्या शतकात किलोंस्कर कंपनीपासून आरंभ झाला. अण्णासाहेब किलोंस्कर मूळचे कर्नाटकाचे. त्यांनी मराठी रंगभूमी निर्माण केली कर्नाटकात, तीच मुळी कन्नड रंगभूमीच्या प्रभावामुळे. त्यांची कंपनी उत्तर कर्नाटकात मुक्काम ठेकून असे. इतर मराठी नाटक कंपन्यासुद्धा तिथे मुक्काम करायच्या. पुढे, बालगंधर्वाची नाटक कंपनीही त्या भागात दौऱ्यावर येत असे. ह्या नाटक कंपन्या मराठी तसेच कन्नड भाषिकांमध्ये सुद्धा लोकप्रिय होत्या. गंधर्व कंपनीचे हुबलीच्या सिद्धारूढ मठाबरोबर जवळचे संबंध होते. सुरुवातीच्या कन्नड नाटककारांपैकी रामचंद्र यांचे जेथे पाहवे तेथे मराठी कलाकारांचे अस्तित्व होते हे, मराठी रंगभूमीच्या सांस्कृतिक प्रभावाबद्दलचे वाक्य या गोष्टीचे प्रमाण आहे. गोहरा ह्यांच्यासारख्या स्थानिक प्रतिभावंत कलाकाराचा मराठी रंगभूमीवरील प्रवेश या परिस्थितीमध्ये झाला.

गोहरा यांनी मराठी नाटक कंपनीमध्ये जाण्यापूर्वी हिंदी चित्रपटांमधून काम केले. त्यासाठी त्याच्या सुमारास मुंबईला आल्या. गोहरा यांना चित्रपटांमधून काम करायला

छायाचित्रात उजवीकडे बालगंधर्व आणि गोहरबाई

सांगणारे होते कृष्णराव चोणकर. ते गंधर्व नाटक कंपनीमध्ये नट होते. कृष्णराव चोणकर यांनी गोहरा यांना चित्रपटविश्वाची नुसती ओळख करून दिली नाही तर त्यांनी स्वतः त्यांच्याबरोबर काम केले. शारदा फिल्म्स कंपनीचा 'रासविलास' हा गोहरा यांचा पहिला चित्रपट. गोहरा यांनी नानुभाई वकील यांनी दिग्दर्शन केलेल्या चित्रपटांमधून अधिक काम केले. त्यांचा उल्लेख त्या वेळेला महिन्याला तीनशे रुपये मिळवणारी गाणारी नटी असा आढळतो. त्यांनी सुमारे पंधरा चित्रपटांमधून काम केले; उदाहरणार्थ, रासविलास (१९३३), रंभाराणी (१९३३), गरीब का प्यार (१९३५), बुर्खावली (१९३६), गीला निशान (१९३७), सिंहलद्वीप की सुंदरी (१९३७), गुरुघांटाल, काला भूत, कुलदीपक, भूत, कुलदीपक, तारणहार. हे चित्रपट फार महत्वाचे नाहीत. त्यानंतर त्या बालगंधर्व यांच्याकडे आकृष्ट झाल्या. त्यामुळे गोहरा यांनी चित्रपटसृष्टीला राम राम ठोकला आणि त्या मराठी रंगभूमीवर प्रवेश करत्या झाल्या.

गोहरा लहानपणापासून बाल-गंधर्वाच्या गायनाकडे आकर्षल्या गेल्या होत्याच. विजापूरमध्ये जेव्हा गंधर्व कंपनी मुक्काम करत असे, तेव्हा गंधर्वाची गाणी ऐकून त्यांच्या मनात बालगंधर्वाबद्दल सुम

आकर्षण होऊ लागले. त्या वेळेला बालगंधर्वाच्या गाण्यांच्या ध्वनिमुद्रिका कोलंबिया कंपनीने काढल्या. गोहरा त्या ऐकून त्यांच्या शैलीत गाण्याचे शिकल्या. अनागी बालप्पासुद्धा म्हणतात, की गोहरा बालगंधर्वाचे अनुकरण करून गायच्या. त्यामुळे मराठी लोकांनी त्यांना प्रतिगंधर्व असे नामाभिधान देऊन टाकले होते. पुढे, त्यांच्या गाण्याच्या ध्वनिमुद्रिका एचएमबी कंपनीने काढल्या. त्यांचे 'वैकुंठाचार्य' नावाचे सुरुवातीचे नाट्यगीत प्रसिद्ध झाले होते. गोहरा यांनी मराठी-बंगालीमध्ये गायलेली पट्टी खूप जास्त असे.

पुढे, गोहरा यांच्या जीवनातील मुख्य घेय गंधर्व कंपनीमध्ये जाणे हेच झाले. त्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न विलक्षण आहेत. त्या १९३२-३४च्या अवधीत दररोज रात्री गंधर्व कंपनीच्या नाटकांना जाऊन पहिल्या रांगेत बसायच्या. नाटकाच्या मध्यांतरात गंधर्वाची भेट घेण्याचा प्रयत्न करायच्या. शेवटी, त्या गंधर्व कंपनीत शिरल्या. त्या गंधर्व कंपनीत कशा शिरल्या याबद्दल वेगवेगळे मतप्रवाह आहेत:

१. विजापूरमधील त्यांचा मुक्काम सोडण्याआधी बालगंधर्वानी गोहरा यांची प्रतिभा ओळखून, त्यांना कंपनीमध्ये बोलावून घेतले.

२. विजापूरच्या प्रसिद्ध सर्कस आणि नाटक कंपनीचे मालक, त्रिपुरसुंदरी टॉकिजचे छत्रे यांनी स्वतःच्या गावातील मुलीला मुंबईच्या चित्रपटसृष्टीमध्ये जाण्यासाठी ओळख करून दिली.

३. स्वतः कलाकार असलेल्या आणि नाटक कंपन्यांमध्ये मध्यस्थी करणाऱ्या चाफेकर नावाच्या गृहस्थांनी, १९२८मध्ये किलोस्कर कंपनी विजापूरमध्ये असताना पेटी वाजवणाऱ्या गोहरा यांना पाहिले व त्यांनी गोहरा यांची गंधर्व कंपनीमध्ये ओळख करून दिली. चाफेकर गोहरा यांच्या घरी गेल्यावर, गोहरा यांनी बालगंधर्वाची गाणी हुबेहूब आवाजात म्हटलेली ऐकून चकित झाल्याचे त्यांनी त्यांच्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे. त्यांनी गोहरा यांना गंधर्वाची भेट घालून देण्याचा शब्द दिला.

४. बालगंधर्वाच्या आईने स्वतः गोहरा यांचे अभंग त्यांच्या मुलाच्या कानावरून जातील अशी व्यवस्था केली.

बालगंधर्वाना आपले जीवनसाथी बनवावे अशी सुप्रिया इच्छा गोहरा यांच्या मनात बन्याच काळापासून असावी असे दिसते. गंधर्व गोहरा यांच्यापेक्षा तेवीस वर्षांनी मोठे होते, मधुमेहाने त्रस्त होते. तरीपण गोहरा आणि बालगंधर्व यांच्यामध्ये प्रेम अंकुरले. गंधर्व कंपनीच्या बिकट परिस्थितीने त्यांना आणखी जवळ आणले. त्या वेळेला बालगंधर्वानी ‘धर्मात्मा’ हा चित्रपट काढून हात पोळून घेतले होते. मुंबईनंतर बालगंधर्वाची कंपनी पुणे, मिरज, कोल्हापूर येथे गेली. कंपनी कर्जाखाली दबून गेली होती. कलाकार कंपनी सोडून जात होते. अशा कष्टमय परिस्थितीत (१९३७) बालगंधर्व, त्यांची चाहती असलेल्या गोहरा ह्यांच्या घरी गेले. ह्या भेटीला बालगंधर्वाचे चरित्रकार वेगळा रंग देतात. पण गोहरा यांच्या जीवनातील ही अपूर्व घटना होती. त्यांनी बालगंधर्वाना हात देऊन कंपनीची दिवाळखोरी कमी करायला मदत केली. ती दोघे १९३८ मध्ये एकत्र राहू लागली होती. कलाकार कंपनी सोडून जात असताना ती

वाचवण्यासाठी किंवा त्यांना पैसे देणे आहेत म्हणून, कंपनीच्या मालकांनी त्यांच्याबरोबर विवाह करावा ही, त्या काळी प्रचलीत गोष्ट मानली जाई. पण बालगंधर्व-गोहरा प्रेमसंबंध हे विशिष्ट प्रकरण होते. त्या दोघांमध्ये अतुट असा प्रेमबंध निर्माण झाला होता. बालगंधर्व यांच्या पत्नी निधन पावल्यानंतर (१९५१), त्यांनी गोहरा यांच्याबरोबर कायदेशीरी रीतीने विवाह केला. त्या वेळेला गोहरा यांचे वय चालीस होते आणि बालगंधर्वाचे वय त्रेसष्ठ. पुढे गोहरा यांनी त्यांचे पूर्ण आयुष्य गंधर्वाच्या प्रती वेचले. रंगभूमीवर त्यांची जोडी नापसंत ठरली. बालगंधर्वाबरोबर विवाह झाल्यानंतर, गोहरा यांनी इतर नायकांबरोबर काम केले नाही.

त्यानंतर, काही दिवसांतच गोहरा आणि गंधर्व यांचे कष्टाचे दिवस सुरु झाले. गंधर्वाचे वजन वाढून, ते स्त्रीपात्र संगवण्यात असर्थ ठरू लागले. त्यामुळे गोहरा त्यांच्या भूमिका साकारू लागल्या. तेव्हा संपूर्ण महाराष्ट्रात गंधर्वासारखे गाणाऱ्या गोहरा या एकठुगाच होत्या. तरीपण कंपनीचे दिवाळे निघाले.

कंपनीचे १९५३ हे शेवटचे वर्ष ठरले. कंपनी पूर्णपणे बंद पडली. त्यानंतर गोहरा आणि बालगंधर्व वेगवेगळ्या ठिकाणी नाट्यगीते गाऊ लागले. गंधर्व कालांतराने आजारी पडले आणि अंथरुणाला खिळून गेले. ते मधुमेही होतेच, त्यांना हृदयविकाराचा सौम्य झटका येऊन गेला. तेव्हा गोहरा गंधर्वाची काळजी घेऊ लागल्या. हुबळीचे बिलंकर त्यांच्या आठवणी सांगत, ‘मी गोहरांना १९४८ मध्ये पाहिले. मुंबईमध्ये असताना मी त्यांच्याकडे जात असे. तेव्हा त्यांना बरे नसे. त्यांना अस्थम्याचा त्रास होता. त्या वेळेला आम्ही बालगंधर्वाचा कार्यक्रम कोयनानगरमध्ये करून त्यांना पाचशे रुपये जमा करून दिले. तेवढ्यात चिपळूणमधील परशुराम मंदिराचे पुजारी आले. ते म्हणाले, की त्यांच्या मुलाचे लग्न आहे, त्यासाठी काही मदत करावी. तेव्हा गोहरा यांनी ते पैसे त्यांना देऊन टाकले!

आणि त्या मुंबईला रिकाम्या हातांनी परत गेल्या. हे आम्हाला नंतर कळले. त्यानंतर आम्ही कोयनानगर-चिपळूणमध्ये बालगंधर्वाचे चार-पाच कार्यक्रम करून, गोहरा-गंधर्वाना बोलावून त्यांना दोन हजार रुपये रोख दिले. तेव्हा गोहरा म्हणाल्या, ‘बिलंकर, ह्या वेळेला रक्कम आमच्या हातात देऊ नका. किरणा दुकानदाराला शंभर रुपये, औषध दुकानदाराला पाचशे रुपये देऊन टाका.’ आम्ही गंधर्वाना त्यांच्या मुंबईमधील घरी पोचवून, खाली असलेल्या दुकानदाराला पैसे दिले. बालगंधर्व आणि गोहरा खूप उदार होते. कसेही पैसे खर्च करायचे.’

बालगंधर्व त्यांच्या शेवटच्या दिवसांत, शारीरिक व मानसिक रीत्या गोहरा यांच्यावर पूर्णपणे अवलंबून होते. ते गोहरांना प्रेमाने ‘बाबा’ अशी हाक मारत. गोहरांना गोहरांना येथील कब्रस्तानात दफन केले गेले. त्या वेळी गंधर्वानी खूप आक्रोश केला. त्यांना गोहरा यांच्या निधनाचा मोठा धक्का बसला. पुढे गोहरा यांची मानलेली मुलांनी अशाम्माने गंधर्वाचा सांभाळ केला. बालगंधर्वाचे निधन गोहरा गेल्यानंतर तीन वर्षांतच झाले.

बालगंधर्व ह्यांनी मुस्लिम धर्म स्वीकारला होता अशी अफवा उटून, ते मरण पावल्यानंतर त्यांच्या अंत्यसंस्काराच्या वेळी गोंधळ निर्माण करण्याचे कारस्थान काही जणांनी रचले होते. बालगंधर्व गोहरा यांच्याबरोबर राहिल्याचे त्या काळच्या कर्मठ लोकांना सहन झाले नाही. गंधर्वाच्या पत्नीचे आकस्मिक निधन होण्यास गोहरा-गंधर्व यांचे प्रेमप्रकरण कारणीभूत झाले असे ते लोक मानत. बालगंधर्व ह्यांना अपंगत्व आले त्या काळात गोहरा यांनी गावोगावी फिरून, त्यांच्यासारखे गाऊन पैसे कमावल्याचा आरोप काही लोक त्यांच्यावर ठेवतात. मराठी रंगभूमीच्या चरित्रकारांपैकी काही जणांनी ‘गंधर्वाच्या पत्नीचे हृदय

पुरुषाचे आणि गोहराच्या पतीचे हृदय 'स्रीचे' होते असे नमूद करून ठेवले आहे. बालगंधर्व ही मराठी लोकांची अस्मिता बनली. गोहरांनी गंधर्वाना त्यांच्यापासून हिरावून घेतले अशी त्यांची भावना झाली होती. लोक गोहरा-गंधर्वाची प्रीती समजून घेऊ शकले नाहीत की स्वतःच्या प्रिय व्यक्तीवर लोकांनी दाखवलेला अधिकार गोहराला सहन झाला नाही! गंधर्वाना १९६४मध्ये पद्यभूषण जाहीर करण्यात आला, त्या वेळेला गोहरा समरंभास उपस्थित राहणार नाहीत याची दक्षता घेण्यात आली होती. गंधर्वाच्या जन्मशताब्दी उत्सवाच्या वेळेला (१९८८) प्रकाशित झालेले लेखन आणि इतर साहित्य यांमध्येसुद्धा गोहराबद्दल गरळ ओकले गेले आहे. 'गोहराचे मायाजाल' अशा एका लेखात गोहरा यांना खलनायिका ठरवण्यात आले आहे.

गोहरा-बालगंधर्व यांच्या संबंधांचे स्वरूप कसे असेल हे सांगणे कठीण आहे. त्यांच्या दोघांच्या फोटोमध्ये कोट घाटलेल्या आणि डोक्याला फेटा गुंडाळलेल्या पुरुषी वेशामध्ये गोहराबाई आहेत आणि बाजूला बालगंधर्व स्थिवेशामध्ये आहेत. गोहरा-बालगंधर्व संबंध दैहिक, प्रेमिक की कलात्मक होते हे सांगणे कठीण आहे. ते आपल्या समाजामध्ये प्रचलित असलेले आध्यात्मिक असावेत. कोलकात्याची गोहरजान, बेंगलुरुची नागरत्नाम्मा, बेळगीच्या अमीरबाई आणि गोहराबाई, शांता हुबळीकर ह्या कलाकारांचे जीवन पाहिले तर असे दिसेल, की त्यांचे जीवन अतिशय कष्टदायी होते. ते कलाकार आपापले जीवन धर्मातीत रीतीने जगत असत, त्यांची कला भाषातीत माध्यमामधून व्यक्त होत असते. ती प्रांत, देश यांच्या सीमा ओलांडून सर्वदूर रसिकांपर्यंत पोचलेली असते. तीपण त्यांना पाहणा-या समाजाचा दृष्टिकोन संकुचित असतो. ते जिवंत असताना त्यांना प्रेम देण्यासाठी काहीही करतील, त्यांच्या मृत्युपश्चात त्यांना महात्मापद देण्यास

'विजन महाराष्ट्र फाऊंडेशन' कडून चालवण्यात येणाऱ्या 'थिंक महाराष्ट्र डॉट कॉम' या वेबसाइटने पुढाकार घेऊन साने गुरुजीच्या समग्र साहित्यावर आधारित 'सानेगुरुजी डॉट कॉम' ही वेबसाइट तयार केली. या वेबसाइटचा लोकार्पण सोहळा ३० मे २०११ रोजी दादर येथील सानेगुरुजी विद्यालयात पार पडला. धारप असोशिएट्स् या पनवेल-कर्जत भागात प्रामुख्याने काम करणाऱ्या विकासक-संस्थेकडून ही साइट स्पॉन्सर करण्यात आली असून पूजा सॉफ्ट टेक्नॉलॉजी-कडून या साइटची निर्मिती करण्यात आली. 'सानेगुरुजी डॉट कॉम' या वेबसाइटवर सानेगुरुजींची सर्व पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत. हे संपूर्ण साहित्य एकूण अकरा हजार पृष्ठांचे आहे. वाचकांनी ही वेबसाइट पाहून आपल्या प्रतिक्रिया कळवाव्यात.

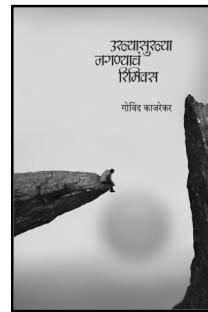
तयार असतील, पण गोहराबाईच्या वाट्याला हे सुख आले नाही. त्यांच्या मृत्यूची वार्तासुद्धा कळली नाही. त्या कर्नाटकच्या असून, त्यांनी मराठी रंगभूमीवर काम केले हे कर्नाटकाचे लोक विसरले आहेत. गोहरा यांनी कलेसाठी किंवा प्रेमासाठी दिलेली ही आहुती आहे असेच म्हणावे लागेल.

मूळ कन्नड लेखक - रहमत तरीकेरी मराठी अनुवाद : प्रशांत कुलकर्णी

पुणे, १९५०८८४८७८

डॉ. तरीकेरी हे धारवाड विद्यापीठात कन्नडे प्राध्यापक आहेत. त्यांनी अमीरबाईचे चरित्र कन्नडमध्ये लिहिले आहे. गोहराबाई यांच्या हे जन्मशताब्दी वर्षांच्या निमित्ताने (२०१०) तरीकेरी यांनी हा लेख लिहिला. तो कन्नड मासिक 'मयू'मध्ये ऑगस्ट २०१० च्या अंकात प्रसिद्ध झाला आहे. डॉ. तरीकेरी गोहराबाई यांचे चरित्र लिहीत आहेत. अनुवादक प्रशांत कुलकर्णी हे कन्नड आणि मराठी जाणणारे, संगीतविषयक अभ्यास करणारे संगणकतज्ज आहेत.

पुरस्कारप्राप्त पुस्तके

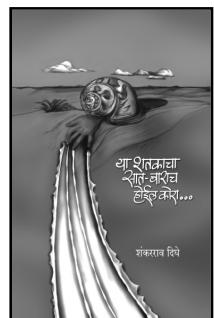

उरल्यासुरल्या जगण्याचं रिमिक्स

गोविंद काजरेकर

मूल्य ७५ रु. सवलतीत ४५ रु.

गोविंद काजरेकर यांना 'उरल्यासुरल्या जगण्याचं रिमिक्स' या काव्यसंग्रहास महाराष्ट्राचा शासनाचा उत्कृष्ट वाड्मय पुरस्कार मिळाला आहे. तसेच यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठाच्या वर्तीने देण्यात येणारा विशाखा काव्य पुरस्कारही प्राप्त झाला आहे.

या शतकाचा सात-बाराच होईल कोरा...

शंकरराव दिघे

मूल्य ८० रु. सवलतीत ४० रु.

शंकरराव दिघे यांच्या 'शतकाचा सात-बाराच होईल कोरा' या काव्यसंग्रहास भि.ग. रोहमारे ग्रामीण साहित्य पुरस्कार प्राप्त झाला आहे.

| एका बीजापोटी |

पेशींचा कारखाना

डॉ. उज्ज्वला दळवी

जीवनाचं मर्म जाणून घ्यायचा प्रयत्न तत्त्वज्ञानीही केला आणि तंत्रज्ञानीही केला. तत्त्वज्ञाना आतम्याचं गूढ उमगलं. तंत्रज्ञाना एका अव्याहत चालणाऱ्या कारखान्याचं इन्स्ट्रुक्शन मॅन्युअल सापडलं. हा सगळ्या प्राणिमात्रांच्या जीवनकार्याचा कर्ताकरविता

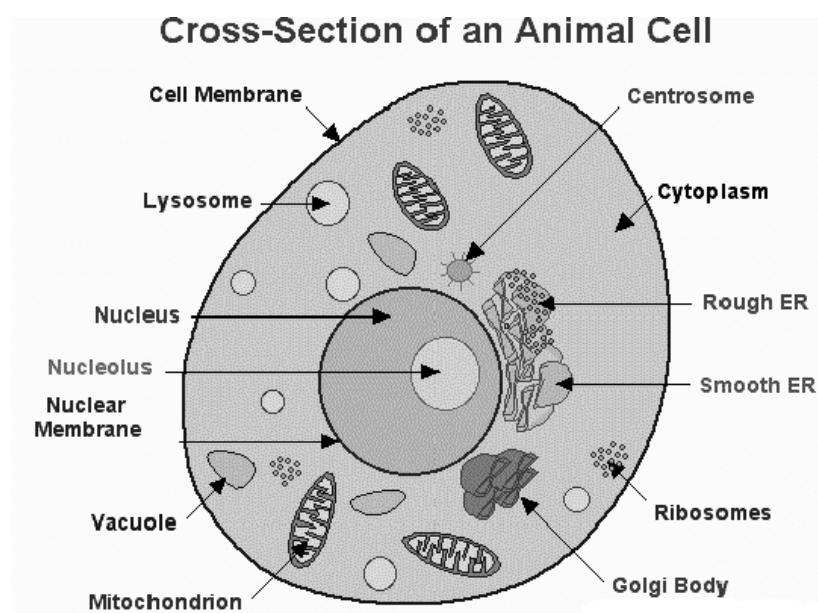
ग्रंथ प्रत्येक सजीव पेशीच्या गाभ्यात, तिच्या मध्यवर्ती व्यवस्थापक केंद्रात, न्यूक्लियसमध्ये जपलेला असतो. जीवन चालवायचे सगळे आदेश तिथूनच दिले जातात.

हे इन्स्ट्रुक्शन मॅन्युअल म्हणजेच ज्याचा-त्याचा जनुकसंचय. जनुकशास्त्रात

सध्या जी काही धमाल चालली आहे तिचं इंगित कळायला या मॅन्युअलच्या भाषेची निदान तोंडओळखतरी करून घ्यायलाच हवी.

या भाषेत फक्त चारच मुळाक्षरं आहेत. ही चार मूळ अक्षरं म्हणजे

सगळ्या प्राणिमात्रांच्या जीवनकार्याचा कर्ताकरविता ग्रंथ प्रत्येक सजीव पेशीच्या गाभ्यात जपलेला असतो. हा चार मूळ अक्षरांच्या जनुक-भाषेत लिहिलेला ग्रंथ म्हणजेच Human Genome. सांच्या सजीव पेशींचे कारखाने आणि पर्यायाने पूर्ण शरीराचा दैनंदिन कारभार या ग्रंथाला अनुसरूनच चालतो. त्या जगडव्याळ कामाची ही तोंडओळख...

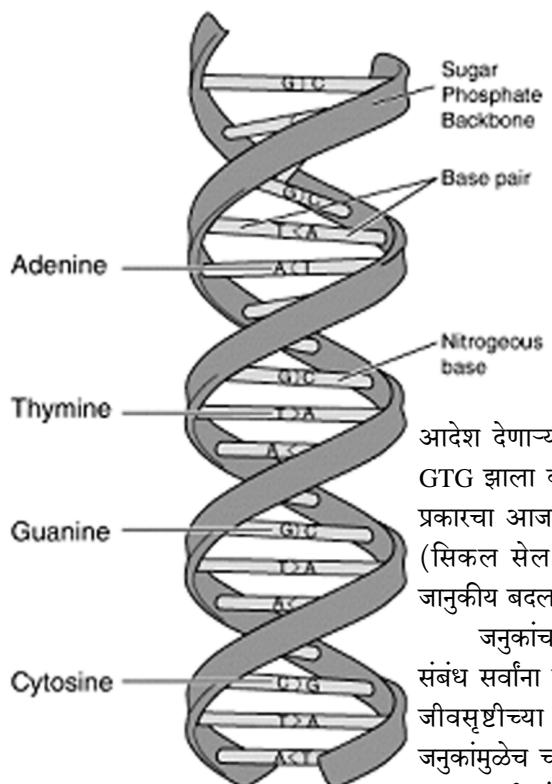

आ. १. पेशींमध्ये न्यूक्लीयस, रायबोसोम्स, मायटोकॉण्ड्रिया आणि गॉल्पी बॉडी. Rough ER वर दिसणारे दाणेही रायबोसोम्सच आहेत.

A (ॲडेनीन), T (थायमीन), C (सायटोसीन) आणि G (गुआनीन) अशी चार न्यूक्लेइक ऑसिड्स. सगळी जीवसृष्टी या चार मुळाक्षरांच्या आदेशांबरहुक्म चालते.

या मॅन्युअलमधला सगळा मजकूर ओळीत लिहिला जातो. पण ती ओळ असते उभी, जपानी लिपीसारखी! या उभ्या ओळीशी A, T, C किंवा G ही अक्षरं कंगव्याच्या आडव्या दात्यांसारखी हारीनं जुळलेली असतात. अशा दोन उभ्या ओळी शेजारी-शेजारी एकमेकीना सामोच्या असतात. त्यांच्यातली समोरासमोरची अक्षरं एकमेकाना जोडलेली असतात. यांत नेहमी A शी T ची आणि C शी G ची जोडी जुळते. अशा दोन उभ्या ओळी आणि मधल्या या दोन-दोन अक्षरी जोड्यांच्या पायच्या मिळून एक शिंडीच तयार होते. या शिंडीला तिच्या उभ्या आसाभोवती पीळ

आ. ३. द्विसर्पिल डीएनए

पडलेला असतो. अशी ही पीळदार शिडी (डबल हेलिक्स = द्विसर्पिल) म्हणजेच आपला डीएनए.

आता या शिडीची एक उभी ओळ पाहू. तिला A, T, C, G अशी अक्षरं जुळलेली आहेत. यातल्या शेजार-शेजारच्या तीन तीन अक्षरांचे GTA, CAT, यांसारखे शब्द बनतात.

अशा या तीन तीन अक्षरी शब्दांची <ATG-CTC--GAA-TAA> अशी वाक्यं होतात. ही वाक्यं म्हणजेच जीन्स किंवा जनुक. या जीवनवाक्यांच्या साखळ्या कधी तोकड्या तर कधी लाखो शब्दांनी बनलेल्या असतात. त्यांची सरासरी लांबी दहा हजार शब्दांची असते. अशी हजारो वाक्यं आपल्या प्रत्येक पेशीत असतात. पेशीच्या विभाजनाच्या वेळी यांतल्या प्रत्येक वाक्याची हुबेहूब कॉपी केली जाते. त्यातल्या प्रत्येक शब्दाचं शुद्धलेखन अत्यंत महत्वाचं असतं. लाल रक्तपेशीमधलं हिमोग्लोबिन बनवायचे

आ. २. डीएनएच्या सामोन्या उभ्या ओळी

आदेश देणाऱ्या वाक्यात एका GAGचा GTG झाला की ‘ध चा मा’ होतो. एक प्रकारचा आजन्म छळणारा गंभीर रक्तक्षय (सिकल सेल ॲनिमिया) होतो. अशा जानुकीय बदलाला म्युटेशन म्हणतात.

जनुकांचा आनुवंशिकेशी असलेला संबंध सर्वांना माहीत असतो. पण साऱ्या जीवसृष्टीच्या रोजच्या कामाचा रगाडा जनुकांमुळे च चालतो.

सजीवांच्या पेशीतल्या जनुक-वाक्यांपैकी सुमारे पंचवीस हजार वाक्यांचं काम असतं प्रथिनं (प्रोटिन्स) बनवणं. प्रथिनं म्हणजे नत्राम्लांची बनलेली साखळी. अशा साखळ्यांची जुळणी डीएनएच्या आदेशा-नुसार, पेशीतच होते. डीएनएच्या एकेका वाक्यात एकेका प्रथिनाची कृती असते.

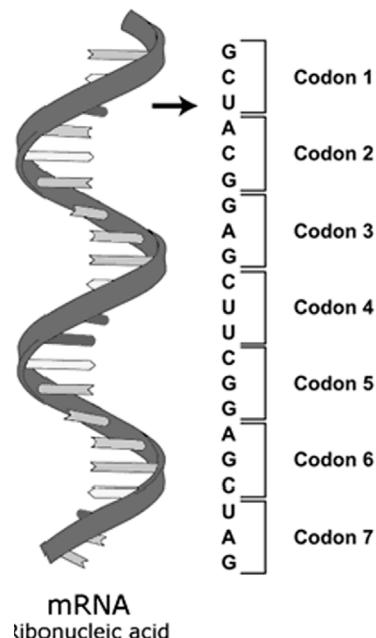
अशी तयार झालेली प्रथिनं म्हणजे राईपासून बाईपर्यंत सगळ्या जीवसृष्टीला कार्यरत ठेवणारी सामुग्री. ही प्रथिनं शरीरातली केवगळी काम करतात. पेशीच्या भिंती, आवरण, सारं प्रथिनांनीच बनलेलं असतं. पेशीमधल्या रासायनिक क्रिया प्रथिनांमुळे (एन्जाइम्स) चालतात. डीएनएच्या कामकाजावर प्रथिनांची (रेग्युलेटरी प्रथिनं, हॉर्मोन्स) देखेरेख असते. जिवाणूच्या संसर्गाविरुद्ध लढा द्यायला प्रथिनं (ॲन्टिबॉडीज) सरसावतात. इतकंच कशाला, शारीरिक क्रियांवरचं मज्जासंस्थेचं नियंत्रणही प्रथिनांमार्फतच (न्यूरोपेप्टाइड्स) चालतं. म्हणजेच, अप्रत्यक्षपणे, साऱ्या

सजीव पेशीचा दैनंदिन कारभार डीएनएच्या आदेशानुसारच चालतो.

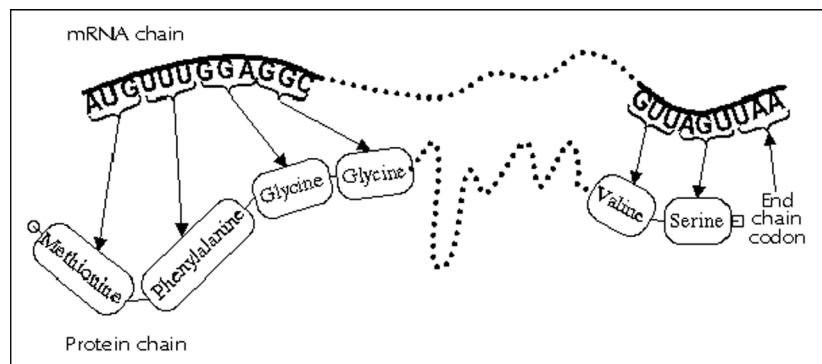
आपल्या शरीरात सुमारे एक कोटी-कोटी पेशी असतात. प्रत्येक पेशीत हजारो तज्हांची प्रथिनं असतात. काही प्रथिनं दुसऱ्या पेशीत तयार होऊन येतात. जानुकीय इन्स्ट्रूक्शन मॅन्युअल केंद्रातच असतं. पण सगळं कामकाज मात्र केंद्राच्या बाहेर चालतं.

या कामात आरएनएच्या मदत होते. आरएनए ही डीएनएसारखीच न्यूक्लेइक ॲसिड्स गुंफलेली पण एकेरी ओळ असते. आरएनएच्या लिपीही डीएनएच्या लिपीहून जराशी वेगळी असते. हिच्यात थायमीन (T)च्या ऐवजी युरेसिल(U) असतं. उदाहरणार्थ, डीएनएतल्या TCG या शब्दाएवजी आरएनएमध्ये UCG असा शब्द बनतो.

शास्त्रज्ञ जेव्हा या इन्स्ट्रूक्शन मॅन्युअलमधल्या गूढ लिपीशी झागडत होते तेव्हा त्यांना प्रथम आरएनएमधला UUU हा शब्द फिनाइलअलानाईन या नत्राम्लासाठी असतो हे उमगालं. मग लवकरच AAA, CCC या दोन शब्दांचेही नत्राम्ली अर्थ कळले. त्यांतर डॉ. खुराना यांनी या सगळ्या शब्दकोशाचा अन्वयार्थ लावला. त्यासाठी

आ. ४. निरोप्या आरएनए

आ. ५. मुद्रणप्रतीचं भाषांतर

त्यांना नोबेल पारितोषिकंही मिळालं.

जेव्हा पेशी एखादं प्रथिन बनवायचं ठरवते तेव्हा डीएनएतल्या आदेशानुसार आरएनए तयार केला जातो. एखाद्या टेपेकॉर्डरच्या हेडन कॅसेट वाचावी तशी डीएनएच्या वाक्याची टेप वाचली जाते. वाचता वाचता त्या वाक्याची कॉपी काढली जाते. मात्र ही कॉपी आरएनएच्या, त्या जराशा वेगळ्या लिपीतली (ट्रान्स्क्रिप्शन), उलटी प्रत असते. म्हणजे तिच्यात A साठी, U साठी, T साठी A, C, साठी G आणि G साठी C साठी अशी उलटी जुळणी असते.

उदाहरण द्यायचं तर, डीएनएमध्यां CCG या शब्दाचा आरएनएच्या कॉपीत GGC असा उलटा छाप बनतो. अशी ही जुळान्याची उलटी कॉपी किंवा संदेशपत्रक म्हणजेच निरोप्या आरएनए (mRNA).

एक डीएनए-जनुक बरंच लांबलचक असतं. त्यामानानं त्याच्यावरून बेतलेला निरोप्या आरएनए तोकडा असतो. मग डीएनएमध्ये तो जास्तीचा भाग असतोच कशाला?

जनुकामधला जो अधिकचा डीएनए-चा भाग असतो तो त्या उलट्या आरएनए-वाक्याचा संपादक असतो. तो ती जुळान्याची कॉपी तपासतो, बन्यापैकी एडिट करतो. असा काळजीपूर्वक एडिट झाला की मगच तो निरोप्या केंद्राच्या बाहेर पडतो.

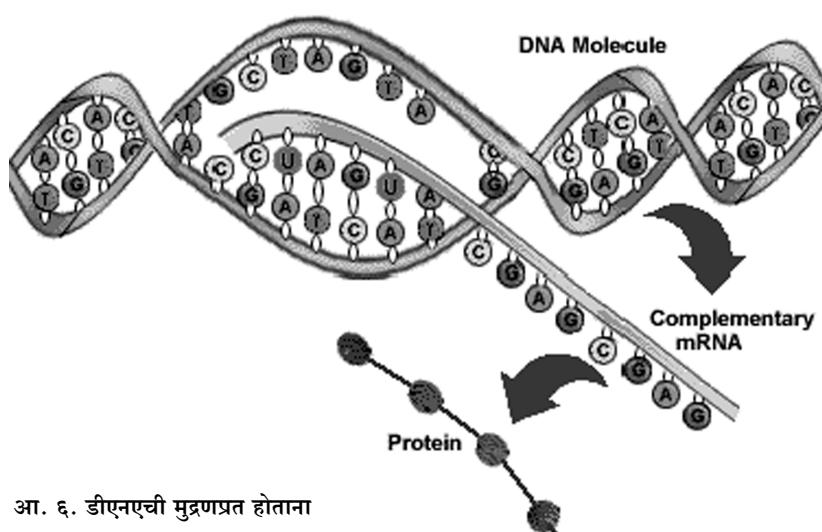
केंद्राबाहेर, पेशीद्रवात (सायटोप्लाझम) रायबोसोम नावाची यंत्रणा असते. तिथे या निरोप्यानं आणलेल्या संदेशाबरहुकूम प्रथिनं बनवली जातात. या रायबोसोमचा एक भाग निरोप्या आरएनएच्या टेप सरकवत जातो. दुसरा भाग ती सरकती

टेप वाचत जातो. निरोप्याच्या भाषेतल्या प्रत्येक शब्दाला प्रथिनांच्या भाषेत प्रतिशब्द असतो. हे प्रतिशब्द म्हणजे नत्राम्लं किंवा अमायनो अॅसिड्स. शास्त्रज्ञांनी जानुकीय भाषेतले ते पहिले तीन शब्द वाचले याचा अर्थ त्यांचे प्रतिशब्द असलेली तीन नत्राम्लं त्यांना ओळखता आली.

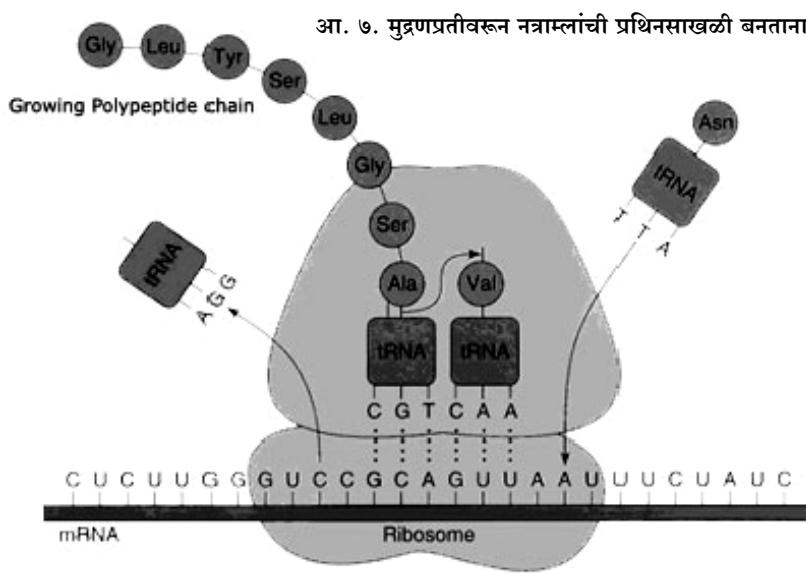
पेशीद्रवात tRNA म्हणजे हमाल आरएनए असतो. निरोप्याने आणलेला संदेश जेव्हा रायबोसोममध्ये वाचला जात असतो तेव्हा हा हमाल आरएनए ATG, CTC, वैरे प्रत्येक तीनअक्षरी शब्दागणिक एकएक नत्राम्ल वाहून आणत असतो. शिवायंत्राच्या सुईतला धागा जसा टाक्यागणिक बॉबिनचा धागा जुळवून घेत पुढे सरकत जातो तसंच शब्दागणिक नत्राम्ल जुळत जातं. पण इथे टाका घेतला जात नाही. निरोप्याचं वाक्य आणि गुंफली जाणारी नत्राम्लांची माळ एकमेकापासून स्वतंत्र, सुटे राहतात. अशी मुद्रणवाक्याबरहुकूम साखळी गुंफून प्रथिन बनवलं जातं.

प्रथिन बनवायला जी नत्राम्लं लागतात त्यांचे प्रतिशब्द तर मुद्रणवाक्यात असतातच, शिवाय त्यांखेरीज 'जोडा', 'तोडा (UAA इ.)' असे गरजेचे एडिटर्स आणि प्रूफ रीडर्स पैकेज डील म्हणून ठेवलेले असतात. त्यामुळे ते मुद्रणवाक्य वापरून बनवलं जाणारं प्रथिन मुद्रणप्रतीच्या मानानं तोकडं असतं.

नत्राम्लांची योग्य लांबीची साखळी व्यवस्थित जुळत असतानाच तिच्या रायबोसोममधून बाहेर पडलेल्या, तयार भागाची शिस्तशीर घडी आपोआप पडत जाते. साखळीतल्या नत्राम्लांवर विद्युतभार असतो. त्यामुळे वेगवेगळ्या नत्राम्लांमध्ये विद्युतचुंबकीय आकर्षण असतं. त्या आकर्षणानं ही घडी पडते. शिवाय, तिच्यात चूक होऊ नये म्हणून डीएनएच्याच आज्ञेन धाडलेली दुसरी जागरूक (chaperone) प्रथिन सतत कार्यरत असतात. शिस्तशीर घडी म्हणजे त्रिकोणी-चौकोनी नव्हे. पूर्ण संपादित, तयार प्रथिन वेडचावाकड्या

आ. ६. डीएनएच्या मुद्रणप्रत होताना

मुटक्यांसारखी किंवा अस्ताव्यस्त भेंडोळ्यांसारखी दिसतात. पण हा वेडावाकडा, अस्ताव्यस्त आकार, शिस्तीत दर वेळी तसाच वेडावाकडा असतो. अणूच्या, विद्युतचुंबकांच्या पिना-टाचण्या लावून पक्का केलेला असतो.

ते प्रथिन नेमकं कुठे जाणार आणि काय काम करणार त्यावर ही ऑरिगामी अवलंबून असते.

घडी बिघडली की प्रथिन कामातून जातं. म्हणून हे काम सक्त देखरेखीखालीच होतं. घडी जरा कुठे चुकली की ती बाजूला काढली जाते. असं वारंवार व्हायला लागलं तर दुरुस्तीची यंत्रणा युद्धपातळीवर कामाला लागते. आणि तरीही घडी बिनसतच राहिली

तर त्या पेशीचा दोन घडीचा डावच संपुष्टात आणला जातो. ती हाराकिरीदेखील त्या पेशीतलं व्यवस्थापक मंडळच करतं.

योग्य लांबीच्या संपादित साखळीची अशी रीतसर घडी घालून झाली की झालं प्रथिन तयार. मुद्रणप्रतीवरून त्याच्या शेकडो-हजारो प्रती निघत राहतात. त्यानंतर काही प्रकारची प्रथिनं पेशीच्याच वेगवेगळ्या भागांत राहून तिथलं रोजचं कामकाज करतात. दुसरी काही, अंतःसावांसारखी (हॉर्मोन्स) प्रथिनं पेशीबाहेर, दूरच्या ठिकाणी काम करायला पाठवली जातात. या सगळ्या प्रथिनांची पारसंलं वेष्टणात गुंडाळून, लिफाफ्यात घालून, त्यांना पेशीतल्या किंवा दूच्या विवक्षित कामांच्या ठिकाणी पाठवायचं काम एक स्वायत्त विभाग (गॉल्गी बॉडी) करतो.

आतापर्यंत आपण पाहिलं ते डीएनएं, शास्त्रज्ञांना समजलेलं, मुख्य काम. पण आपल्या प्रत्येक पेशीच्या केंद्रात जे डीएनए असतं ते या प्रथिनं बनवणाऱ्या डीएनएच्या पन्नास पट असतं. यापैकी काही डीएनए एक वेगळा हरकाम्या आरएनए बनवतो. हा हरकाम्या बरीचशी हाताखालची कामं करतो. सतत काम करणाऱ्या, प्रथिनंवाल्या डीएनएला बारीकसारीक इजा होतच असतात. त्यावर

आ.८.प्रथिनाची शिस्तशीर, वेडीवाकडी घडी

तत्परतेन इलाज झाला नाही तर मोठे उत्पात होऊ शकतात. कॅन्सर हा त्यातलाच एक. म्हणून जवळजवळ चाळीस टके डीएनए नुसती मुकादमासारखी देखरेख ठेवतो. हा मुकादम शिंजल्या-फाटल्या डीएनएला लगेच रफू करणं, चिकटवणं, वगैरे कामं करतो; कुठे भलतीच चूक झाली असेल तर ती निस्तरतो.

यात आणखी एक भाग असतो. डीएनएची रिलं ज्या क्रोमोसोममध्ये रचलेली असतात त्या क्रोमोसोमच्या टोकाला डीएनएचं एक शेपूट (टेलोमियर) असतं. पेशीच्या विभाजनाला हे शेपूट गरजेचं असतं. दर वेळी पेशीचं विभाजन झालं की कन्यापेशीमधलं हे शेपूट आईपेशीतल्या शेपटाहून थोडं आखूड होत जातं. अशा रीतीनं साधारण पन्नास ते सतत वेळा विभाजन झालं की हे शेपूट फारच त्रोटक होतं. अशी ती सत्तराव्या पिढीतली निमशेपटीची पेशी म्हातारी होते आणि मरते. म्हणून या टेलोमियरची तुलना बाँबच्या वातीशी केली जाते.

अवयवांची सततची झीज भरून काढायला विभाजनानं नव्या पेशी निर्माण होण्याची गरज असते. टेलोमियर्सची लांबी कमी कमी होत गेल्यानं बहुतेक पेशींना पन्नास ते सतत पिढ्यांइतकंच आयुष्य असतं. त्यानंतर होणारी झीज भरून काढणं जमत नाही. त्यामुळे प्रौढत्वी किंतीही शैशव जपलेलं असलं तरीही सतरीच्या वयाला अवयवांची क्षमता बरीच घटलेली असते. यौवनाचं सोंग आणता येत नाही.

शेपटी अती तोकडी झाल्यावरही जर पेशी मेली नाही तर तिच्यात टेलोमरेज नावाचं एक प्रथिन कामाला लागतं. मग त्यानंतरच्या विभाजनानं शेपूट आखूड होत नाही. विभाजन अनिर्बंध चालू राहातं. अशा पेशीत कर्करोगच होईल का? की ते लवकर वापरलं तर पेशी अमर होईल? हे कोडं सोडवण्यासाठी सध्या संशोधन चालू आहे.

बेचाळीस टके डीएनएचं कार्य

समजलं. उरलेल्या अड्डावन्न टके डीएनएचं काम अजूनही शास्त्रज्ञांना कळलेलं नाही. अधिक उत्क्रांत अशा बहुतेक प्राण्यांच्या पेशींमध्ये अशीच रेलचेल आढळते. पुरातन काळापासून पेशींमध्ये घुसलेल्या, तिच्याशी एकजीव होऊन राहून गेलेल्या जीवाणुंची आणि विषाणुंची ही जनुकं असावीत अशी शास्त्रज्ञांची अटकळ आहे.

सारं डीएनए पेशींच्या केंद्रातच असतं अशी पूर्वी समजूत होती. पण स्नायू, मज्जासंस्था, यकृत इत्यादीच्या कामांत हातभार लावणारी काही जनुकं पेशींकेंद्राच्या बाहेर, मायटोकॉन्ड्रियांमध्ये असतात असं आता कळून चुकलं आहे. मायटोकॉन्ड्रिया म्हणजे पेशींची ऊर्जकिंवा पॉवर हाउसेस. पिष्टमय, नत्र, स्निग्ध अशा अन्नघटकांपासून पेशींना वापरता येईल अशी शक्ती तिथे तयार केली जाते. या ऊर्जकिंवा द्रांत स्थानापन्न झालेली ही जनुकंदेखील पेशींन सामावून घेतलेली, चुकार, प्राचीन जिवाणू-जनुकंच असावीत अशी शास्त्रज्ञांची कल्पना आहे. या जनुकंमधल्या आवेशांनुसार काही हमाल-आरएनए आणि हरकामे-आरएन-देखील तयार होतात.

अशी ही केंद्राबाहेरची, पेशींद्रवातली जनुकं कधीही शुक्रजंतूबरोबर येत नाहीत.

ती बीजांडाच्या पेशींद्रवातूनच येतात. याचाच अर्थ ती नेहमी आईकडूनच येतात. म्हणूनच संशोधक त्यांचा वापर मातृवंशाचा अभ्यास करण्यासाठी करतात.

ही मातृजनुकं नीटनेटकी क्रोमोसोम्सवर बसवलेली नसतात. ती वर्तुळाकार कडच्यांच्या रूपात, स्वतंत्र असतात. त्यांचं पुनरुत्पादनदेखील केंद्रातल्या

मानवाच्या अभियांत्रिकी बुद्धीने या पेशींच्या कारखान्याच्या कामात ढवळाढवळ करायचा, त्यात सुधारणा करायचा प्रयत्न केला. ही अभियांत्रिकी म्हणजेच जेनेटिक इंजिनीयरिंग. हे जनुकंत्रातले बदल कर्से घडवले जातात ते आपण जुलै महिन्यात बघणार आहोत.

डीएनएसारखं सुसूव नसतं. त्यात बन्याच चुका होत राहतात. कर्करोगावरच्या संशोधनात त्यांचा विचार आवर्जून केला जातो.

ही चुकार जनुकं मायटोकॉन्ड्रियांवर वस्तीला असतात खरी, पण खुद मायटोकॉन्ड्रियांचे बहुतेक व्यवहार केंद्रीय डीएनएच्या आदेशांनंच चालतात.

अशा सगळ्या मानवी जनुकांचा तक्ता (ह्यूमन जीनोम) शास्त्रज्ञांनी काही वर्ष अहोरात्र खपून तयार केला. पण त्या तक्त्यावरून जनुकांच्या कामकाजाचा संपूर्ण अंदाज घेता येत नाही. म्हणून पुढचं काम सुरु झालं. आपण आता पाहिलंच की जनुकांचं मुख्य काम म्हणजे प्रथिनं तयार करण. त्यामुळे जनुकांच्या कामाचा नेमका अंदाज घ्यायला मानवी शरीरात राबणाऱ्या सगळ्या प्रथिनांचा अभ्यास करायची गरज आहे. तो प्रथिनतक्ता (प्रोटीओम) तयार करण आणि त्यातल्या एकेका प्रथिनाचा एकेका जनुकाशी असलेला परस्परसंबंध समजून घेण, त्यावरून जनुकांबदलचे आडाखे बांधायला शिकण हे सध्या शास्त्रज्ञांसमोर ठाकलेलं मोठं आव्हान आहे.

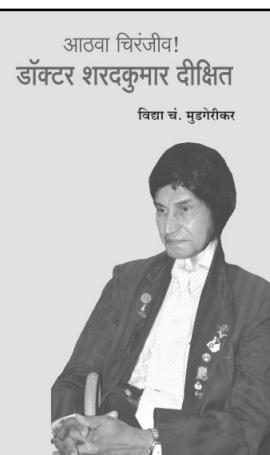
वाटाण्यांतून उगवलेल्या, द्विसर्पिलात गुंतलेल्या या जनुकशास्त्राचं शेपूट मारुतीच्या शेपटीसारखं लांबतच चाललं आहे. हे लांबणारं शेपूट, क्रोमोसोम्सच्या तोकड्या होणाऱ्या शेपट्या या सांच्यांचे फटकारे बसत राहिल्यानं संशोधक सतत सजग राहिले आहेत. ज्ञानाचा काफला मजल दरमजल करत पुढेच कूच करतो आहे.

डॉ. उज्ज्वला दळवी
ujjwalahd9@gmail.com

आठवा चिरंजीव! डॉक्टर शरदकुमार दीक्षित विद्या मुडगेरीकर

ही जीवनगाथा आहे रुणसेवा हा जीवनधर्म मानणाऱ्या डॉ. शरदकुमार दीक्षित या शाल्यविशारदाची. गरीब लहान मुले व स्त्रियांच्या चेहन्यांवर असणारे व्यंग-डाग प्लास्टिक सर्जरीने मोफत दूर करून त्यांना नवजीवन देणे हा त्यांचा ध्यास.

अश्वत्थामा, बली, व्यास, हनुमान, विभीषण, कृप, परशुराम ह्या सगळ्यांना चिरंजीव मानले गेले आहे. पण आज एकविसाव्या शतकात प्रयत्नवादावर विश्वास ठेवणारा, प्रयत्नांनी आपले अवघे आयुष्य बदलणारा, तसेच दुसऱ्यांचे आयुष्यसुद्धा बदलवणारा चिरंजीव म्हणजे डॉ. शरदकुमार दीक्षित.

मूल्य २०० रु.
सवलतीत १२० रु.

शासकीय प्रसिद्धी म्हणजे तारेवरची कसरत

प्रभाकर शांडिल्य

१९५९ चे नागपूर काँग्रेस अधिवेशन

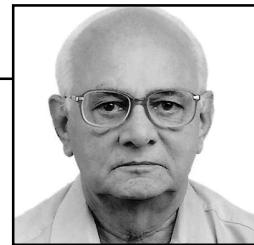
नागपूर येथील १९५९ चे अखिल भारतीय काँग्रेस महासमितीचे अधिवेशन अनेक दृष्टीने, विशेषत: महाराष्ट्र, नागपूरच्या संदर्भात महत्वाचे ठरले. तसे काँग्रेस पक्षाच्या इतिहासात महाराष्ट्रातील काँग्रेस समितीच्या अधिवेशनांना मोठेच महत्व आहे. भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा अखेरच्या टप्प्यावर आला असताना महात्मा गांधींनी इंग्रजांना ‘भारत छोडो’ हा निर्वाणीचा इशारा मुंबई येथे काँग्रेसच्या ८/९ ऑगस्ट १९४२ रोजी झालेल्या अधिवेशनातच दिला होता. यानंतर गांधींजींच्या नेतृत्वाखालील स्वातंत्र्याचा संघर्ष अधिक तीव्र झाला. या ठरावाला नागपूर नजीकच्या वर्धाचा ऐतिहासिक संदर्भ आहे. मुंबईत दिनांक ८/९ ऑगस्टच्या अधिवेशनात पंडित नेहरूंनी मांडलेल्या ‘भारत छोडो’ या ठरावाचा मसुदा वर्धा येथे झालेल्या काँग्रेस कार्यकारिणीच्या बैठकीत म. गांधींनी तयार केला होता.

पंडित नेहरू, व्ही.के. कृष्णमेनन, काँग्रेस अध्यक्ष यु.एन. ढेबर आदींच्या उपस्थितीने आयोजकांत उत्साह संचारला होता. महाराष्ट्राचे नंतर झालेले मुख्यमंत्री मा.सा. कन्नमवार यांच्या पत्नी ताई कन्नमवार या अधिवेशनाच्या स्वागताध्यक्ष होत्या. संपूर्ण अधिवेशनावर पंडित नेहरूंच्या उपस्थितीचे स्थानिक जनतेला प्रचंड

आकर्षण होते. नेहरू दररोज कामठी-सावनेर रोडवरील राजभवनावरून शंकरनगरमधील अधिवेशनाच्या ठिकाणी येत असत. त्यावेळी रस्त्याच्या दुतर्फा पंडितजींना बघण्यासाठी प्रचंड गर्दी जमलेली असायची. ही बाबसुधा या अधिवेशनास आलेल्या देशी आणि परदेशी वृत्तपत्रांच्या प्रतिनिधींना बातम्यांचा विषय झालेली होती. या अधिवेशनातील राजकीय वातावरणा-बरोबरच अधिवेशनाशी संबंधित इतर काही घटनांमुळे हे अधिवेशन माझ्या लक्षात राहिले, कारण काही घटना मी स्वतः अनुभवल्या होत्या तर काही पाहिल्या होत्या.

राज्य शासनाने या अधिवेशनाच्या मुख्य सभा मंडपातच राष्ट्रीय अल्पबचत योजनेस चालना देण्यासाठी सिने कलावंतांचा सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केला होता. या प्रसंगी राष्ट्रीय अल्पबचतीत गुंतवणुकीचे रोखे घेणाऱ्यांसाठी करमणूक कार्यक्रमास येण्यासाठी प्रवेश पत्रिका देण्याची योजना होती. या प्रवेश पत्रिका संबंधित गुंतवणूकदारांना देण्याचे काम फार मोठ्या प्रमाणावर आणि मर्यादित वेळेत करायचे असल्याने या कामात शासकीय यंत्रेबरोबरच अधिवेशनाच्या आयोजकांचे सहकार्यही घेणे अल्पबचत संचलनालयास घेणे क्रमप्राप्त झाले.

यामुळे गुंतवणूकदारांना मिळावयाच्या प्रवेश पत्रिका गुंतवणूक

शासकीय प्रसिद्धी अधिकारी म्हणून काम करताना एकीकडे मंत्री-अधिकारी तर दुसरीकडे माध्यमांचे प्रतिनिधी या दोहोंबरोबर समन्वय साधून शासनाच्या निवेदनास योग्य प्रसिद्धी देता यावी लागते. सतत आव्हानात्मक असलेल्या या कामात अनेक अविस्मरणीय क्षण येऊन जातात. प्रभाकर शांडिल्य (जन्म १४ डिसेंबर १९३४) यांनी १९५९ ते १९९९ अशी ४० वर्षे शासनात काम केले. सर्वश्री शंकरराव चव्हाण, शरद पवार आणि सुधाकरराव नाईक या तीन मुख्यमंत्र्यांचे ते जनसंपर्क अधिकारी आणि सल्लागार होते. तसेच युती राजवटीतले उपमुख्यमंत्री गोपीनाथ मुंडे आणि नीतिन गडकरी यांच्या प्रसिद्धीची जबाबदारीही त्यांनी पार पाडली. त्यांच्या काही निवडक आठवणी महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्णमहोत्सवाची सांगता होत असताना प्रसिद्ध करणे प्रासंगिक ठरेल. त्याचा पहिला अंश...

करणान्यां ऐवजी फार मोठ्या प्रमाणावर गावोगावी काँग्रेस कार्यकर्त्यांसह त्यांच्या आप्तजनांनाही वाटल्या गेल्या. याचा परिणाम सिनेकलावंतांच्या कार्यक्रमास गुंतवणूकदार आणि असे इच्छुक या दोघांचीही प्रवेशकरिता सभा मंडपात येण्यासाठी प्रचंड गर्दी झाली. धक्काबुक्की झाली.

अशा अनियंत्रित जमावास काबूत आण्यासाठी पोलिसांनी या जमावावर लाठीमार केला. यामुळे सभा मंडपातील समुदायात भीतीचे, चिंतेचे आणि असुरक्षिततेचे वातावरण निर्माण झाले. दुसरीकडे लाठीमाराच्या भीतीने आतील प्रचंड जनसमुदायाच्या लाटाच कार्यक्रमाच्या मुख्य व्यासपीठाकडे आदलण्यास सुरुवात झाली. व्यासपीठाकरील पंडित नेहरूंपासून अतिमहत्त्वाच्या सर्वच व्यक्तींच्या सुरक्षिततेचा गंभीर पेचप्रसंग पोलिसांसमोरी निर्माण झाला. अशा अवस्थेत पाठीमारे लाठीमार होत असतानाच पंडित नेहरू व्यासपीठासमोर सर्कून सुरक्षेचे कडे तोडून व्यासपीठावर गेले आणि समोरील अतिशय अस्वस्थ समुदायास शांत राहण्याचे आवाहन करू लागले. लोकांवर लाठ्यांचा मार पडत असल्यामुळे चिडून पंडितजींनी त्यांच्या सुरक्षा व्यवस्थेतील ज्येष्ठ अधिकाऱ्याची छडी अक्षरशः हिसकून घेतली. हे दृश्य पाहताच तेथील प्रत्येकजण अवाक् झाला. यावेळी उपस्थितीतील लुंगी परिधान केलेले कृष्णा मेनन यांना त्यांच्या सुरक्षेसाठी पोलिस व स्वयंसेवकांनी अक्षरशः जमावाच्या डोक्यावरून हातावर झेलत झेलत व्यासपीठावर आणले. हा प्रसंग या वेळच्या अतिमहत्त्वाच्या व्यक्तींच्या सुरक्षेचा प्रश्न किती गंभीर झाला होता याचा निर्दर्शक होता. कार्यक्रम पार पडताच शासनातर्फे रात्री उशीरा सिनेकलावंतांना सुरक्षितेच्या दृष्टीने शासकीय विमानाने मुंबईस तातडीने पोहचविण्यात आले.

सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करावयास आलेल्या कलावंतांना भेटून त्यांचे कौतुक

करण्यासाठी नेहरू थोड्या वेळासाठी ग्रीन रूममध्ये गेले. कार्यक्रमाच्या वेळी लाठीमाराने अस्वस्थ झालेल्या पंडितजींच्या मनःस्थितीत सिनेकलावंतांना भेटताना पार बदल झालेला होता. लाठीमाराने रागावलेल्या नेहरूंच्या स्वभावातील अतिशय भावनिक आणि खिलाडू वृत्तीचा पैलूही यावेळी पाहावयास मिळाला. त्यामुळे कलाकारांचा मानसिक ताणही कमी झाला. मुळात नेहरू आणला भेटण्यास आले या कल्पनेनेच सर्व कलाकार हरखून गेले. नेहरूजींचे अगदी जवळून दर्शन होताच सर्व कलाकार आनंदाने भारावून गेले. पंडितजींनीही कलाकारांचे अतिशय आनंदी वृत्तीने कौतुक केले. सुप्रसिद्ध मराठी अभिनेत्री उषा किरण यांच्या गालावर त्यांनी वडिलकीच्या नात्याने प्रेमाने हळुवार चापट लगावली आणि आपल्या नेहमीच्या अवखळ स्वभावानुसार ते खो-खो करून हसले. नेहरूंसारख्या जागतिक कीर्तीच्या नेत्याच्या स्वभावातील अस्वस्थपणा, राग, त्यांची खिलाडू वृत्ती आणि वागण्यातील अवखळपणा एकाच प्रसंगी पाहावयास मिळण्याचा हा एक संस्मरणीय प्रसंग होता. मात्र या सांस्कृतिक कार्यक्रमाच्या प्रवेश पत्रिका अतिशय बेशिस्तीने वाटप करण्याच्या काँग्रेस पक्षाच्या कार्यकर्त्यांच्या बेजबाबदार वर्तनाने या अधिवेशनाला गालबोट लागले.

नट्या नाचवता काय?

अन्यांचा झणझणीत अग्रलेख

नागपूरच्या काँग्रेस अधिवेशनातील सिनेकलावंतांच्या कार्यक्रमातील झालेला गोंधळ आणि त्यासोबतच त्या काळातल्या आणखी दोन स्मृती नमूद करण्यासारख्या आहेत. काँग्रेस अधिवेशनातील शासनानेच आयोजित केलेल्या कार्यक्रमात पोलिसांना जमावावर बेसुमार लाठीमार का करावा लागला, या संदर्भातील शासनातर्फे देण्यात आलेले प्रसिद्धी पत्रक रात्री उशीरा सर्व वृत्तपत्रांना वाटण्याची जबाबदारी माझ्यावर

होती. त्यावेळी मी राज्य शासनाचा विधिमंडळ वार्ताहर होतो. हे प्रसिद्धी पत्रक वाटण्यासाठी मी इतर वृत्तपत्रांप्रमाणेच नागपूर येथून त्यावेळी प्रसिद्ध होणाऱ्या दैनिक ‘मराठा’च्या कार्यालयात गेलो. या प्रसंगी ‘मराठा’चे संपादक आचार्य अत्रे यांची घडलेली भेट माझ्या आठवणीत आहे.

मध्यरात्र उलटली होती. ‘मराठा’ कार्यालयाच्या आवारात शुक्रशुकाट होता. संपादकीय विभागाच्या प्रवेशद्वारावर एक दरवान गणवेशात बसला होता. ‘आपको किससे मिळना है’, असा प्रश्न त्या दरवानाने मला केला. “मला सरकारचा खुलासा संपादकांना द्यायचा आहे,” असे मी सांगताच त्याने मला थेट अन्यांच्या समोर उभे केले. अत्रे त्या रात्री काँग्रेस अधिवेशनात झालेल्या लाठीमाराच्या संदर्भात अग्रलेख लिहण्यात व्यग्र होते. एका भल्यामोठ्या लाकडी खुर्चीत बसलेले धिप्पाड शरीरयष्टी असलेले आचार्य अत्रे यांचे त्यावेळी मला प्रथमच दर्शन झाले. थंडीचे दिवस असल्याने अंगावर कूलचा जाडजूड करड्या गंगाचा कोट घालून ते बसले होते. त्यांनी माझ्याकडे पाहून, ‘काय काम आहे?’ अशी आपल्या खर्जातल्या आवाजात पृच्छा केली. मी त्यांना माझ्याकडील शासकीय खुलाश्याची प्रत दिली. त्यांनी तो खुलासा वरवर न्याहळला आणि ‘ठीक आहे’, असे बोलून अग्रलेखाच्या लिखाणास सुरुवात केली. यानंतर हाच खुलासा मी इतर वृत्तपत्रांनाही नेऊन दिला. साहजिकच दुसऱ्या दिवशी मी सकाळी सर्व स्थानिक वृत्तपत्रे पाहिली. सर्व वृत्तपत्रांत पहिल्या पानावर काँग्रेस अधिवेशनातील सिनेकलावंतांच्या कार्यक्रमात झालेल्या लाठीमाराचे सविस्तर वृत्त होते. दैनिक ‘मराठा’चा अंक मी थोड्या तपशिलाने वाचला. आदल्या रात्रीच्या काँग्रेस अधिवेशनातील सिनेकलावंतांच्या कार्यक्रमात झालेला गोंधळ आणि पोलिसांनी केलेला लाठीमार यावर अतिशय कठोर टीका करणारा, “नट्या नाचवता काय?” हा झणझणीत अग्रलेख आचार्य अन्यांनी

लिहिला होता. दैनिक ‘के सरी’ मध्ये लोकमान्य टिळकांनी इंग्रजांवर अतिशय कडक टीका करणारे अग्रलेख लिहले होते. यामध्ये लो.टिळकांचा एक अग्रलेख होता, “सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय!” याच अग्रलेखाच्या धाटणीची आठवण देणारा आचार्य अत्रेंचा “नट्या नाचवता काय” हा अग्रलेख होता. यानंतर काही वर्षांनी पंतप्रधान नेहरूंच्या निधनानंतर नेहरूंची महती विशद करणारी, “सूर्योस्त” ही अग्रलेख माला अन्यांनी लिहिली. वृत्तपत्रांतील जे थोडे अग्रलेख मला नेहमीच स्मरतात त्यामध्ये वरील अग्रलेखांचा समावेश आहे.

खळखळ हसवणारा अन्यांचा विनोद! माडखोलकरांनी मारला कपाळावर हात

आचार्य अत्रेंच्या एका कार्यक्रमातील भाषणाची मला नेहमीच आठवण होते. नागपूरच्या महाल विभागातील ‘लोकांची शाळा’ या विद्यालयात तो कार्यक्रम होता. अत्रे यांच्याबरोबर या कार्यक्रमाता सुप्रसिद्ध साहित्यिक नागपूरच्या दैनिक ‘तरूण भारत’चे संपादक श्री. ग. अं. तथा भाऊसाहेब माडखोलकर हेही उपस्थित होते. मराठी साहित्यातील या दोन थोर विचारवंत लेखकद्वयाची एकत्र उपस्थिती हा या कार्यक्रमाचा आकर्षणाचा विषय होता. मराठी साहित्याच्या पंरपरेवर आचार्य अत्रेंचे या प्रसंगीचे भाषण त्यांच्या वैचारिक उंचीचे, उपजत भाषा वैभवाचे, विनोदी शैलीचे दर्शन घडविणारे होते. त्यांनी आपल्या भाषणात मराठी साहित्यातील टिळक, आगरकर, विष्णुशास्त्री चिपळूनकर यांच्यापासून माडखोलकरांपर्यंत सर्वांच्या थोरवीचा उल्लेख केला. आपल्या आधीच्या साहित्यिक पिढीचा मोठेपणा त्यांनी फारच खुमासदार पद्धतीने वर्णन केला. आचार्य अत्रे म्हणाले, “मराठीत इतके ज्येष्ठ-श्रेष्ठ विचारवंत साहित्यिक निर्माण झाले की त्यांच्या तुलनेत आमच्या पिढीतील साहित्यिकांची पात्रता फारच सुमार आहे. अशा तेजस्वी साहित्यिक

पिढीसमोर आमची काय पात्रता असणार? कुठे त्यांच्या लेखणीचा प्रभाव आणि कुठे आम्ही? आमची त्यांच्या तुलनेत लेखनिक पात्रता म्हणजे आम्ही हातात वस्तरा घेऊन हजामत करावी एवढीच आहे.”

हे वाक्य बाजूला बसलेले माडखोलकर यांच्याकडे दृष्टिक्षेप टाकून अत्रे बोलले. त्यावेळी उपस्थितां प्रचंड हास्याची लाट उसळली आणि टाळ्यांच्या कडकडाटात अत्रे खाली बसले. भाऊसाहेबही खूप हसले पण अन्यांच्या विनोदाला अक्षरशः कपाळावर हात मारून!

नेहरूंची अहमदनगर भेट

पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची अहमदनगर जिल्ह्याला १९६२ मध्ये भेट ठरली होती. प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. धनंजयराव गाडगीळ यांच्या प्रेरणेने विठ्ठलराव विखे - पाटील यांनी सुरु केलेल्या आशियातील पहिल्या सहकारी साखर कारखान्याच्या यशस्वी प्रयोग पाहण्यासाठी पंडितजींचा हा दौरा होता. पंतप्रधानांचा दौरा म्हणजे प्रशासकीय पातळीवर विविध खात्यांतर्फे तयारीकरता खूप धावपळ असते. प्रवरानगरची भेट, अहमदनगर येथील जाहीर सभा आणि पंडितजींना १९४२ मध्ये स्वातंत्र्यलढ्यात ज्येष्ठ काँग्रेस नेत्यांबरोबर ज्या इतिहासप्रसिद्ध अहमदनगर किल्ल्यात इंग्रजांनी स्थानबद्धतेत ठेवले होते त्या किल्ल्याला भेट असा हा कार्यक्रम होता. त्यांच्या भगिनी विजयालक्ष्मी पंडित त्यावेळी महाराष्ट्राच्या राज्यपाल होत्या.

पंडितजींच्या दौन्यात मुंबई, पुणे, दिल्ली आणि स्थानिक अशा पत्रकारांची आणि छायाचित्रकारांची वृत्तसंकलन व छायाचित्रणाची व्यवस्था पाहण्याची जबाबदारी राज्य प्रसिद्धी विभागाकडे होती. त्यावेळीही पंतप्रधानांच्या कार्यक्रमाचे छायाचित्रण एकाच वेळी किती छायाचित्रकारांनी आणि किती अंतरावरून करावे याचे, काही निश्चित नियम होतेच. नेहरूंजींच्या कार्यक्रमांची छायाचित्रे

घेण्यासाठी मंजुरीसाठी जिल्हाधिकाऱ्यांकडे आलेले छायाचित्रकाराचे सुमारे शंभर तरी अर्ज माझ्याकडे अंतिम निर्णयासाठी आले होते. एका कार्यक्रमात एकाच वेळी पंतप्रधानाच्या व्यासपीठापासून सुरक्षेकरता निर्माण केलेल्या अर्धवर्तुळात सहापेक्षा जास्त छायाचित्रकार असू नयेत अशी त्यावेळी प्रथा होती. पंडितजींच्या कार्यक्रमाकरता दिल्लीवरून फिल्मस् डिव्हिजनचे आणि फोटो डिव्हिजनचे कॅमेरामन तसेच छायाचित्रकार येणार होते, तसेच महाराष्ट्र शासनाचेही चार छायाचित्रकार राहणार होते. परंतु इतर सुमारे शंभर छायाचित्रकारांच्या अर्जाचे काय करायचे हे एक धर्मसंकट माझ्यासमोर उभे होते. आपले काम करून घेण्यासाठी अधिकाऱ्याला लाच देणारे कुणी छायाचित्रकारही असू शकतात याचा मला या प्रसंगी पहिल्यांदाच धक्कादायक अनुभव आला. पंडितजींच्या दौन्यापूर्वी दोन दिवस अगोदर कार्यालयात छायाचित्रकारांच्या अर्जाची छाननी करत मी बसलो होतो. अशा वेळी एका स्थानिक हौशी छायाचित्रकाराने माझ्यासमोर आपला अर्ज ठेवला. त्या अर्जाच्या खाली अडीचशे रुपये रकमेच्या नोटा ठेवल्या होत्या. त्या अर्जासोबत ठेवलेल्या रकमेच्या नोटा माझ्यासमोर आल्या. तो प्रसंग धक्कादायक होता आणि मला घाबरवणाराही होता. हा कोण महाभाग आहे याचे मी निरीक्षण केले. तो मात्र अविचलित होता. हसन्या मुद्रेने आणि ‘एवढे माझे काम करून टाका’ अशा आविर्भावाने माझ्याकडे पाहत होता. सुदैवाने यावेळी माझ्यासमोर महाराष्ट्र शासनातर्फे पंतप्रधानांच्या कार्यक्रमाचे छायाचित्रण करण्याकरता आलेले फिल्मस् डिव्हिजनचे कॅमेरामन बाळ जोगळेकर होते. त्यांनी हा प्रसंग प्रत्यक्ष पाहिला होता. त्यांचा आणि माझा काही पूर्वपरिचयही होता. त्या छायाचित्रकाराने माझ्यावर आणलेल्या प्रसंगाने साहजिकच मी रागावून ‘या मूर्ख माणसाता माझ्या खोलीच्या बाहेर काढा’ असे काहीसे कठोर शब्द वापरून मी सूचना

देत होतो. त्याचवेळी पुणे येथून पंतप्रधानाच्या कार्यक्रमासंबंधी माझे वरिष्ठ आणि प्रादेशिक प्रसिद्धी अधिकारी गोखले यांचा मला दूरध्वनी आला. फोनचा रिसीवर माझ्या हाती होता. त्याचेली या बनेल छायाचित्रकाराशी मी त्याच्या कृत्याबद्दल रागाने बोलत होतो. या प्रसंगातील काहीसे असभ्य भाषेत झालेले माझे संवाद वरिष्ठांनी ऐकून दूरध्वनी बंद केला होता. तेही शीघ्रकोपीच होते. थोड्या वेळाने मीच त्यांना दूरध्वनी केला. घडलेला प्रसंग मला त्यांना सांगावयाचा होता. तेहा ते म्हणाले, “आलेले दूरध्वनी घेताना सभ्यतेने बोलायचे असते हे तुम्हाला माहीत आहे का?”

“जरा काही सभ्यतेने वागायचे, बोलायचे शिका” अशी गोखलेंनी माझी कानउघाडणी केली. पण माझ्यावर आलेल्या कोणत्या प्रसंगाने माझा तोल सुटला हे मी त्यांना नम्रतेने सांगितले. त्याचेली त्यांची खूप करमणूक झाली आणि त्यांनी मला वडिलकीच्या आणि ज्येष्ठतेच्या नात्याने काही अत्यंत उपयुक्त सूचनाही दिल्या. त्यांचा मला नेहरूंच्या दौऱ्यांसंबंधी निर्णय घेण्यास उपयोग झाला.

छायाचित्रकाराने मला देऊ केलेली लाच मी टाळू शकलो याबद्दल मला अद्यापही अत्यंत समाधान लाभते. नुसतेच समाधान नाही तर नोकरीच्या पुढील प्रवासात मला या प्रसंगाने शक्तीही दिली आहे. माझ्याकडून त्या क्षणी मोहाला बळी पडण्याची चूक झाली असती तर त्या चुकीने माझ्या आयुष्याला वेगळे वळणा दिले असते.

पंतप्रधान नेहरूंचा प्रवानगर आणि अहमदनगर भेटीचा कार्यक्रम सुरक्षीत पार पडला. यातील पंडित नेहरूंसंबंधी आणखी काही आठवणी मुहाम नमूद करण्यासारख्या आहेत. पंडितजींची अहमदनगर किल्ल्याला भेट ही त्यांच्या स्वातंत्र्यतद्देश्यातील तुरंगवासातील तेथील वास्तव्याच्या जुन्या स्मृतींना उजाळा देणारी होती. पंडितजी त्यांच्या भावनाप्रधान स्वभावाबद्दल प्रसिद्ध होते.

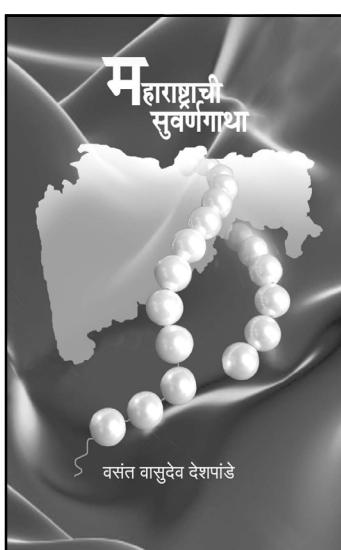
नेहरू अहमदनगरच्या किल्ल्यात गेले. यावेळी त्यांच्यासोबत या कारागृहात असलेल्या सरदार पटेल, मौलाना आझाद, असफअली, नेंद्र देव, पट्टभी सीतारामैया अशा अनेक प्रमुख नेत्यांच्या खोल्या त्यांनी पाहिल्या. ते आपल्या खोलीजवळ आले.

पंडितजींची १९४२च्या या कारावासानंतर अहमदनगर किल्ल्यास ही सुमारे वीस वर्षांनंतरची भेट होती. पंतप्रधान झाल्यावर राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ते अत्यंत व्यग्र होते. परंतु नगर किल्ल्यातील आपल्या खोलीजवळ येताच ते थील वास्तव्याच्या त्यांच्या स्मृती जाग्या झाल्या. त्याचेली “वो राघू कहाँ है?” असा तेथील उपस्थितांकडे पाहून अतिशय भावनाविवशतेने त्यांनी प्रश्न केला. राघू म्हणजे राघो, हा अहमदनगर किल्ल्यातील तुरंगवासातील त्यांचा वैयक्तिक सेवक होता. “तो काय करतो? कसा आहे?” याची त्यांनी अधिकांजवळ चौकशी केली. राघूला शासनातर्फे प्रपंचासाठी जमीन देण्यात आली आहे, असे त्यांना सांगण्यात आले त्याचेली त्यांना खूप आनंद झाला. देशाच्या पंतप्रधानाने आपल्या पूर्वायुष्यातील एका सेवकाची आठवण ठेवून अतिशय सहानुभूतीने चौकशी करावी हा राघोच्या जीवनातील निश्चितच अत्यानंदाचा क्षण असणार.

(क्रमशः)

महाराष्ट्राची सुवर्णगाथा वसंत वासुदेव देशपांडे

महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती १ मे १९६० रोजी झाली. त्यापूर्वीपासून आजतागायत वसंत (दादा) देशपांडे वृत्तसंकलन करत आहेत. महाराष्ट्र निर्मितीचा सोहळा, महाराष्ट्र विधानसभेचे पहिले अधिवेशन, यशवंतराव चव्हाण यांची भाषणे, सत्ताबदल, आपत्ती व्यवस्थापन आणि संकटांचा मुकाबला अशा विविध अंगांना स्पर्श करत त्यांनी अचूक संदर्भासह हा ग्रंथ सिद्ध केला आहे. या ग्रंथाची भाषा अथपासून इतिर्यात वृत्तपत्रीय आहे. हे लिखाण ललित करण्याचा मोह देशपांडे यांनी टाळला आहे. वृत्तपत्रीय लिखाणात अचूकता, नेटकेपणा आणि कमीत कमी शब्दांत जास्तीत जास्त माहिती वाचकापर्यंत पोचवणे या तीन घटकांना सर्वाधिक महत्त्व असते. याच तंत्राचा अवलंब देशपांडे यांनी केला आहे.

मूल्य १८० रुपये
सवलतीत १०० रुपये

मागील महिन्यात वि.आ. बुवा यांचं कल्याणात निधन झालं. कल्याण शहरातील अनेक कार्यक्रमांत बुवांशी भेटणं व्हायचं. तेव्हा वाटायचं विआंसारखे लोक अजूनही या जगात आहेत तर....! चांगुलपणाची उदाहरणं जवळपास असतात, फक्त त्यांना शोधण्याची गरज असते.

आपल्या विनोदी साहित्यानं महाराष्ट्राबाहेरही वाचकांना खल्खलून हसवणारे विआ मूळचे पंढरपूरचे. नोकरीनिमित्त ते कल्याणात आले आणि कल्याणकर बनून गेले. अत्यंत टापटिपीची राहणी, साध्या बोलण्यातही विनोदीपणामुळे समोरच्याला चटकन आपलंसं करण्याचा गुण, अत्यंत वलणदार अक्षर, साध्या वहीच्या पानावर लिहून टाचणीऐवजी दोन्याचा वापर करण्याची पद्धत.

त्यांची जवळपास १४३ पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. प्रकाशित पुस्तकाव्यातिरिक्त दरवर्षी प्रकाशित होणाऱ्या दिवाळी अंकात बुवा नाहीत असं गेल्या पंचवीस-तीस वर्षांत झालं नाही.

१९५० साली बुवांनी ‘इंदूकला’ नावाचा एक हस्तलिखित वार्षिकांक काढला. या अंकाचं वैशिष्ट्य म्हणजे अनंत काणेकर, महादेवशास्त्री जोशी, चिं.वि. जोशी, माधव मनोहर, शांता शोळके, गो.नी. दांडेकर, कवी वसंत बापट, श.ना. नवरे, द.मा. मिरासदार यांसारखी लेखक मंडळी या हस्तलिखितातून नियमित लेखन करत.

वि.आ. बुवा

श्रीकांत पेटकर

स्वातंत्र्यवीर सावरकर, सेनापती बापट, आचार्य प्र.के. अत्रे अशा बड्या बड्या राजकारणी-साहित्यिकांनी या अंकाचं कौतुक करून त्याला दाद दिली. अत्रे यांनी याबदल लिहिलं की इतकं सुंदर आणि आकर्षक हस्तलिखित मी क्वचितच पाहिलं असेल. नामांकित लेखकांकडून त्यांनी लेख मिळवले आहेत हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे.

दैनिक नवशक्तीचे तत्कालीन संपादक प्रभाकर पाठ्ये यांनी जेव्हा हा हस्तलिखिताचा अंक पाहिला तेव्हा त्यातील ‘व्यावहारिक शब्दकोश’मधील अनेक शब्दांच्या विनोदी व्याख्या त्यांना खूप आवडल्या. त्याबदल त्यांनी बुवांना रविवारच्या नवशक्तीत लिहायला सांगितलं. अनेक वर्ष बुवा नवशक्तीत लिहीत. ‘सोबत’मध्येही त्यांनी सातत्यांन दहा वर्ष लेखन केलं.

बुवा चांगले विनोदी लेखक होतील याची जाणीव प्रभाकर पाठ्येना झाली. नंतर लेखनाचा पुढचा प्रवास जलदगतीने होऊ लागला. ‘रविवारचा मोरावळा’ व ‘अत्रे उवाच’ ही सदरं आचार्य अत्यांनंही आवडत.

आकाशवाणीवरील ‘पुन्हा प्रपंच’, ‘आंबटगोड’, ‘सहज सुचलं म्हणून’ या श्रृतिका त्यांनी चांगल्याच लोकप्रिय केल्या. ‘आवाज’ या लोकप्रिय दिवाळी अंकाचे बुवा कायमचे लेखक झाले.

लेखनाशिवाय कथाकथन, व्याख्यानं हेही त्यांचं आवडते अंग होतं. त्यानिमित्त त्यांनी दिल्ली, अहमदाबाद, राजकोट, बडोदे, भोपाळ, बेळगाव, दांडेली इत्यादी शहरांत दौरे केले.

त्यांच्या लेखनाची एक विशिष्ट पद्धत होती. लेखन करताना ते कार्बन पेपर घालून लेखन करत. जे लिहायचे ते एकटाकी लिहायचे. खाडाखोड, पुन्हा पुन्हा लिहिणं, कच्चं लिहिणं, मग पक्कं लिहिणं इत्यादी प्रकार ते कधीही करत नसत. भरपूर वाचन, स्वतंत्र बुद्धीनं चिंतन, डोळस निरीक्षण, समद्ध शब्दसंग्रह, चांगली अभिव्यक्ती, लेखनसातत्य असल्यानं ते वाटेल त्यावेळी हुकूमी लिहू शकत.

त्यांच्या ‘प्रेमाची एस्सो स्टाईल’ या पुस्तकाला महाराष्ट्र शासनाचा, विनोदी साहित्याचा प्रथम पुरस्कार मिळाला. हाच पुरस्कार नंतरच्या ‘शंभरावे पुस्तक’ या पुस्तकाला १९९७ मध्ये मिळाला.

१९७२ साली कल्याणला भरलेल्या साहित्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष होते. कल्याण नगरपालिकेनं त्यांना ‘कल्याणभूषण’ पुरस्कार देऊन सन्मानित केलं होतं. पंढरपूरातही त्यांचा भव्य नागरी सत्कार करण्यात आला हाता. केंद्र सरकारच्या साहित्य अकादमीतर्फे प्रसिद्ध झालेल्या ‘हूंज हूं ऑफ इंडियन रायर्टर्स’ या पुस्तकात बुवांविषयी माहिती प्रसिद्ध करण्यात आली ओहे.

एक विनोदी लेखक म्हणून प्रसिद्ध असणारे बुवा वैयक्तिक जीवनात कसे होते?

त्यांच्या घरी पहिल्यांदा गेलो. मंदार सहनिवास इमारतीत तळमजल्यावर सर्व घरमालकांची नाव इंग्रजी आद्याक्षरांनी लिहिलेली होती. (सर्वत्र असंच तर असत. उदाहरणार्थ एस.बी. पेटकर) फक्त वि.आ. बुवा हीच पाटी फक्त मराठी आद्याक्षरांनी

लिहिलेली आढळली.

इथपासूनच बुवाचं वेगळेपण जाणवायला लागलं होतं. दारावरची बेल वाजवताच बुवांनी दार उघडलं. साधारण उंचीपेक्षा कमी उंचीच्या, केसाचा भांग मध्यभागी पाडलेल्या, मिशा न ठेवलेल्या बुवांचं दर्शन झाले. बैठकांच्या खोलीत पुस्तकाच्या संग्रहामुळे त्यांचा वाचनाचा छंद दिसून येत होता. व्याकरणाची पुस्तकंही संस्कृत, मराठी, इंग्रजी भाषेत कितीतरी आढळली. म्हणूनच अशुद्ध शब्दोच्चार ऐकल्यावर कान आणि अशुद्ध लेखन पाहिल्यावर बुवांचे डोळे कासावीस होतात.

घरात काही वैशिष्ट्यपूर्ण सूचनाही लिहिलेल्या होत्या. त्यातील एक अशी, “वर्तमानपत्रे, मासिके आणि पुस्तके घरी नेण्यास मागू नयेत अशी स्पष्ट विनंती आहे. वरील विनंती वाचनूही कोणी मागतील त्यांनाही आणि आम्हाला हा नियम लागू नाही अशी प्रेमळ हक्काची जवळीक दाखवणाऱ्यांनाही ही विनंती कटाक्षाने लागू आहे. क्षमा असावी.”

अशा सुचनांमुळे बुवांची पुस्तकं सुरक्षित राहिली. कोणत्याही क्षणी पाहिजे ते पुस्तक ते कपाटातून काढू शकत.

त्यांच्याशी बोलताना ते ज्या खुर्चीवर बसले होते त्या खुर्चीला हातच नव्हते. त्यांना हे असं का म्हणून विचारलं तर त्यांनी बिनहाताच्या खुर्चीवर बसून लिहिणं वा वाचणं पसंत असल्याचं सांगितलं. आळसाला आणि निष्क्रियतेला उत्ते जेन देणारी आरामखुर्ची त्यांना आवडत नसे. त्यामुळे अखेरपर्यंत घरात आरामखुर्ची आली नाही.

त्यांच्या पुढ्यात असणाऱ्या टेबलाला बघून तर मला अचंबा वाटला. त्याचं डिझाईन त्यांनी स्वतः केलेलं होतं. आटोपशीर टेबलात (७५ सेमी लांब, ३८ सेमी रुंद) त्यांना लागणाऱ्या सर्व वस्तू पद्धतशीरपणे रचून ठेवल्या होत्या. पेन, पेन्सिल, शाई, खोडरबरपासून सुईधाग्यापर्यंत. माझ्याकडे तेव्हा कॅमेरा असता तर नक्की फोटो काढला असता.

बुवांना समांभाची हौस या प्रवृत्तीचा तिटकारा होता. सोन्याविषयी आकर्षण

**‘ग्रंथाली’चे
दादर कार्यालय
१ जून २०११ पासून
दुपारी १२-३० ते
सायंकाळी ६
या वेळेत नियमित
सुरु होत आहे.**

ग्रंथाली, इंडियन एज्युकेशन सोसायटीची
म. फुले कन्याशाळा, बाबरेकर मार्ग,
दादर(प), मुंबई ४०० ०२८
२४४७ ४८ ४३

नव्हत. न पटणाऱ्या व्यक्तीशी भांडणं वाढवत न बसता संबंध कमी करून ते संपवणं बुवा पसंत करायचे. कोणत्याही सामाजिक, सांस्कृतिक पदाचा लोभ नाही, आकर्षण नाही, त्यामुळे ते अलिप्त राहत. त्यामुळे ते भरपूर लेखन, वाचन करू शकले असं रहस्य बुवांनी सांगितलं.

आंघोळ ऊन पाण्यानं करत. अंग पुस्प्यासाठी पांढराशुभ्र पंचा वापरत. टॉवेल मुळीच आवडत नसे. पते खेळणं अजिबात आवडत नसे. त्यातलं काही कळत नसे आणि काही कळावं अशी अजिबात इच्छाही होत नसे. अशा एकेक गोष्टी कळत गेल्या तसं मला कुठेतरी बापूर्जींच्या आश्रमात वा शांतिनिकेतनात असल्यासारखं वाटूलागलं.

प्रत्येक गोष्टी वर्षानुवर्ष नियमानुसार करत येणं वा ठरवल्यासारखं रोज रोज वागणं मोठं अवघड असतं. बुवांनी आयुष्यभर साध्या सवयी कशा सांभाळल्या असतील? बुवांना तोकडी चाही आणि उघडबंब अशा घरगुती वेशात घरात वावरणं अजिबात आवडत नसे. अगदी उन्हाळ्यातसुद्धा.

कुणाकडूनही एखादं पत्र येवो, ते त्याच दिवशी किंवा दुसऱ्या दिवशी उत्तर पाठवत. तसेच पाठवलेल्या पत्राची स्वतंत्र वहीत नोंद ठेवत. प्रवासात शेजारच्या व्यक्तीशी ते स्वतःहून बोलण्यास प्रारंभ करत नसत. कारण त्याचं आणि आपलं

बोलण्याच्या विषयाचं सूत नाही जमलं तर हैराण व्हायचं.

सणाविषयी त्यांना विचारलं तर म्हणाले, दिवाळीतले ॲटमबॉम्ब, हजार फटाक्यांची माळ हे प्रकार अक्षरश: वैतांग आणतात. दिवाळीच्या दिवसात हा भयंकर छळ दुर्दैवानं आणि निमूटपणे सहन करावा लागतो. धुळवडीची विलक्षण चीड बुवांनी व्यक्त के ली. पशुबळी, सतीप्रथा, देवदासपद्धती याप्रमाणे शिमगाबंदीही व्हावी असं त्यांना वाटे. कर्ज काढणं आणि पैसे उसने घेणं हे व्यवहार ते वर्ज्य मानत. मिळकतीपेक्षा खर्च कमी हे एकच सूत्र त्यांनी सतत पाळलं.

प्रत्येक दिवाळी अंकाच्या लेखनासाठी स्वतंत्र वही ते तयार ठेवत. त्या वहीत एका दिवाळी अंकाला एक पान देत असत. त्यावर अंकाचं नाव, संपादक, पत्ता, पत्रव्यवहाराचे दिनांक, मानधन, अंककात्रण इत्यादीची नोंद पद्धतशीर केलेली असत.

कंटाळा आला म्हणून किंवा श्रम टाळण्यासाठी ते त्यांचं काम दुसऱ्यांना सांगत नसत. इंग्रजी चांगलं येणं अत्यावश्यक आहे असं त्याचं मत होतं. पण मातृभाषेएवजी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतून शिक्षण घेण्याच्या प्रवृत्तीची त्यांना भयंकर चीड होती.

त्यांच्या कोणत्याही लेखनातील प्रारंभीच्या वाक्यात ‘नाही’ हे क्रियापद येत नाही. शेवटच्या वाक्यातही ‘नाही’ या क्रियापदानं शेवट होत नाही.

बुवाबाजी सर्वत्र असणाऱ्या आजच्या काळातले ‘बुवा’ अनेकांना अंधवृद्धाळू बनवत आहेत. शेकडो तास चैनेलवर जनतेचे पर्यायाने देशाचे अनेक तास वाया घालवत असतात. माझा आयडॉल मात्र मला या विआ ‘बुवा’च्या रूपात आढळला.

बुवा तुम्ही ग्रेट होता!

श्रीकांत पेटकर
सुकृती आर्ट्स्
ए-०९/३०२, चिनार,
लोकउद्यान,
कल्याण (प.) ४२१३०१
भ्रमणधवनी : ९७६९२१३९१३

| पुस्तक परिचय |

‘काव्यमुद्रा’

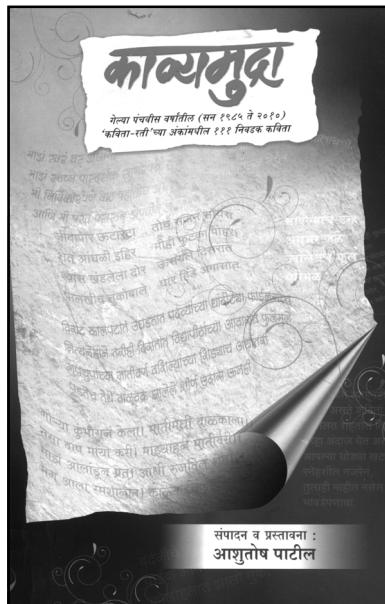
(गत पंचवीस वर्षांतील मराठी कवितेचा प्रवास)

सदानंद डबीर

एप्रिल २०११ मध्ये रोद्यात झालेल्या ‘कोमसाप’च्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष दिनकर गांगल आपल्या अध्यक्षीय भाषणात म्हणाले की- “कवितेच्या या फॉर्मचा (मंचीय कवितेचा) वेगळा विचार गांभीर्याने केला जात नाही. त्यामुळे मंचीय कवींना एक गंड असतो. उलट, व्यक्तिगत संवेदनेच्या लिखित कवितेत व्यक्तिगत उत्कट पत्राचं स्वरूप आलं आहे.” दिनकर गांगलांचे हे निरीक्षण बहुंशी मान्य होण्याजोगे आहेच, परंतु त्याचा ऊहापोह इथे करण्याचा मानस नाही. मात्र गेल्या पंचवीस वर्षांतील मान्यवरांच्या कवितांचा (ज्यातले काही सुरुवातीच्या काळात ‘नवोदित’ होते.) आढावा घेऊन सुयोग्य संकलन केले तर, त्याचा अभ्यासकना निश्चितच लाभ होईल. ‘कवितारती’ ह्या द्वैमासिकाने असे संकलन, अभ्यासपूर्ण विवेचनाद्वारे - ‘काव्यमुद्रा’ ह्या शीर्षकाने प्रकाशित केले आहे. त्याचा हा परिचय.

१९६०-७०च्या दशकात लघु अनियतकालिकांची चळवळ भरात होती. ‘असो’, (अरुण कोलटकर) ‘वाचा’ इत्यादी. अलीकडे काही वर्षात पुन्हा अशी नियतकालिके प्रकाशित होऊ लागली आहेत. प्रस्थापित साहित्याच्या विरोधात बंडखोरी आणि नव्या दिशा शोधण्याची ऊर्मी, ह्या प्रमुख प्रेरणा असल्या तरी अशा चळवळींनी आपापले ‘गट’ तयार केले हेही सत्य आहे. आपल्या ‘गटाच्या’ (किंवा ‘गोटाच्या’) बाहेरील कवींना त्यांनी फारसे स्थान दिले नाही.

‘सर्वसमावेशक’ - कुठल्याही गटा-

तटाचे लागेबांधे न मानणारे - ‘कवितारती’ - हे द्वैमासिक, धुळ्यासारख्या शहरात प्रा. पुरुषोत्तम पाटील ह्यांच्या संपादनाखाली १९८५ साली सुरु झाले. (पहिला अंक नोव्हेंबर १९८५.) त्यांचा दृष्टिकोन स्पष्ट होता. (व आहे) “कविता ही अगोदर कविता असली पाहिजे, मग ती कुणाचीही का असेना, कुठल्याही लेबलाखाली (दलित, ग्रामीण, आदिवासी, पांढरपेशी, महानगरीय इ.इ.) का असेना, त्या लेबलाशी आम्हाला कर्तव्य नाही.” कवितेचा ‘कविता’ म्हणून विचार करणारी ही भूमिका आहे. गेल्या २५ वर्षांत कविता-रतीचे १३१ अंक प्रकाशित झाले आहेत. (काही जोड अंक धरून.) या अंकांमधून ५७७ कवी-कवित्रींच्या मिळून २८८७ कविता प्रकाशित झाल्या आहेत.

ह्या हजारो कवितांनून, एकशेअकरा

कवींच्या प्रत्येकी एक, ह्याप्रमाणे एकशेअकरा कवितांचे संकलन, प्रा. आशुतोष पाटील ह्यांनी संपादित करून ‘काव्यमुद्रा’ ह्या शीर्षकाने प्रकाशित केले आहे. हे नुसते संकलन नाही, तर त्याला त्रेपन्न पृष्ठांची अभ्यासपूर्ण विवेचन करणारी प्रदीर्घ प्रस्तावना आहे. गेल्या चार पिढ्यांच्या कवींच्या कवितेचा हा आढावा आहे. ह्यातले काही कवी/कवियां असे-कु सुमाग्रज, इंदिरा, ना.घ. देशपांडे, संजीवनी, वा.रा. कांत, शंकर रामाणी, शांता शेळके, शिरीष पै, शंकर वैद्य, यशवंत मनोहर, फ.मु. शिंदे, ना.धो. महानोर, वसंत आबाजी डहाके, अनुराधा पोतदार, रजनी पुरळेकर, द.मा. धामणस्कर, नारायण कुलकर्णी कवठेकर, अरुण म्हात्रे, अरुण ढेरे, महेश केळुस्कर, रेणू पाचपोर, उषा मेहता, शैला सायनाकर, मल्लिका अमरशेख, नीरजा, पद्मिनी बिनीवाले, निरंजन उजगरे, अशोक कोतवाल, दासू वैद्य, कविता महाजन, संतोष पदमाकर पवार, सिसिलिया कार्वालो, हेमंत दिवटे, अंजली कुलकर्णी, वीरधवल परब, मंगेश नारायण काळे इत्यादी. श्रीकृष्ण राऊत, सदानंद डबीर आणि रमण रणदिवे ह्यांच्या गझलरचनाही ह्या संकलनात आहेत.

१९४५-५०च्या सुमारास प्रस्थापित झालेली एक पिढी, १९६०च्या सुमारास प्रस्थापित झालेली दुसरी पिढी, १९८० नंतर नावारूपास आलेली कवीमंडळी आणि १९९० नंतर प्रस्थापित झालेले कवी अशा या चार पिढ्यांच्या बदलत्या शैलींचा आस्वाद एकत्रितपणे घेता येण्याची महत्वपूर्ण

कामगिरी प्रा. आशुतोष पाटलांनी केली आहे, त्याबद्दल मराठी काव्यरसिक व अभ्यासक त्यांना निश्चितच धन्यवाद देतील. पुढील काळातील अभ्यासकांना 'लॅण्ड मार्क' ठरेल असा हा अभ्यास आहे.

प्रा. आशुतोष पाटलांनी अतिशय सूत्रबद्ध पद्धतीने विवेचन/वर्गीकरण केले आहे. त्यांची आशयसूत्रे अशी-

१. प्रीतिभावाची कविता.

२. स्त्री केंद्री कविता.

३. मानवी अस्तित्वाचा आणि जगण्याचा शोध घेणारी कविता.

४. समकालीन सामाजिक वास्तव व्यक्त करणारी कविता.

५. संकीर्ण कविता (व्यक्तिपर व प्रासंगिक, कवी आणि कविताविषयक, इत्यादी.)

ही आशयसूत्रे घेऊन प्रा. आशुतोष पाटलांनी कर्वीच्या कवितांचा आणि कवियर्तींच्या कवितांचा स्वतंत्रपणे आढावा

घेतला आहे. त्यामुळे हे दोन्ही प्रवाह स्वतंत्रपणे न्याहाळता येतात. म्हणजे कर्वीनी लिहिलेली 'स्त्री केंद्री' कविता व कवियर्तीनी लिहिलेली 'स्त्री केंद्री' कविता ह्यांच्या शैली पृथक्पणे कळतात.

आधुनिक मराठी कवितेचा आजवरचा हा प्रवास सव्वाशे वर्षाचा आहे. त्यातली गत पंचवीस वर्षे वाचकांसमोर साकार होतात.

काही मर्यादा साहजिकच ह्या संकलनाला येतात. म्हणजे असे, की 'कविता-रती' मध्ये प्रकाशित झालेल्या कवितांतूनच ही निवड केलेली आहे. त्या/त्या कवीची ती सर्वोत्कृष्ट कवितांपैकी एक कविता असेलच असे नाही. (अर्थात कविता-रतीने सुरवातीपासून आजतागायत चोखांदळ निवडीची परंपरा जपली आहे!)

दुसरे असे, की ज्यांची कविता कविता-रतीमध्ये प्रकाशित झाली नाही (कारणे काही असोत) असे काही महत्वाचे

कवी ह्या संकलनात येऊ शकलेले नाहीत. उदा. वसंत बापट, मंगेश पाडगावकर, अरुण कोलटकर अशी काही नावे. (विंदा करंदीकरांवर कविता-रतीने स्वतंत्र विशेषांक काढला होता. तसेच बा.भ. बोरकरांवरही.)

पुढे मागे, पुढील आवृत्तीमध्ये-असे काही महत्वाचे कवी 'परिशिष्ट' जोडून त्यात घेता आले, तर प्रा. आशुतोष पाटलांचे हे महत्कार्य अधिक परिपूर्ण होईल असे वाटते.

अर्थात, हे अभ्यासपूर्ण संकलन काव्यरसिकांच्या आणि अभ्यासकांच्या संग्रही 'असायलाच हवे' (मस्ट!) ह्या तोडीचे झालेले आहे ह्यात शंका नाही.

सदानंद डबीर

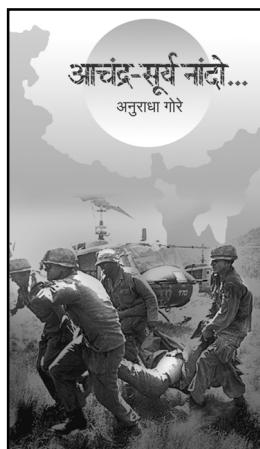
१ बी / २०६ विमानदर्शन,

जीवा महाले मार्ग,

अंधेरी (पूर्व), मुंबई - ४०००६९

दूरध्वनी - २६८४८३९९

९० मे रोजी प्रसिद्ध झालेली दोन महत्वपूर्ण पुस्तके

आचंद्र-सूर्य नांदो... - अनुराधा गोरे

भारत १९४७ साली स्वतंत्र झाला. मात्र ते समाधान फार काळ टिकलं नाही. १९४७च्या ऑक्टोबरमध्येच पाकिस्ताननं काशमीरवर आक्रमण केलं आणि पुढे एक नवी युद्धमालिका भारताला लढावी लागली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आजवर जी युद्ध झाली त्यांची थोडक्यात माहिती आणि या युद्धांमध्ये लढताना भारतीय जवानांनी एकेक डावपेच पूर्णत्वास नेण्यासाठी लावलेली जीवाची बाजी यांचं वर्णन करणारं हे पुस्तक.

जवानांच्या खडतर जीवनाची आजवर न आलेली, छोट्या छोट्या घटनांची ही कहाणी...

मूल्य १६० रु. सवलतीत १०० रु.

गाऊ त्यांना आरती - अनुराधा गोरे

खुली-छुपी युद्ध, नैसर्गिक कोप किंवा कोणतीही आपत्ती त्यांच्या मनोबलावर मात करू शकत नाही. अशा दुर्दम्य इच्छाशक्तीचे आपले सैनिक, सैनिकी दल, युद्धप्रसंग आणि घटना यांची माहिती देणारं हे पुस्तक...

मूल्य ३०० रु. सवलतीत १८० रु.

भारतातील पहिली रशियन वकिलात

सतीश खांबेटे

रशियन पराष्ट्रवात्यातला दोनशे वर्षे पूर्ण झाल्याच्या निमित्ताने, काही काळापूर्वी, मुंबईतील रशियन वकिलातीच्या सांस्कृतिक विभागाने भारत आणि रशियामधील संबंधांच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण अशा दस्तावेजांचा समावेश असलेली एक पुस्तिका प्रकाशित केली होती. या पुस्तिकेत रशियाच्या भारतातील पहिल्या वकिलातीबाबत आणि पहिल्या वाणिज्य दूताबाबत बरीच महत्त्वपूर्ण माहिती उपलब्ध आहे. रशियाची भारतातील पहिली वकिलात मुंबईत नोव्हेंबर १९०० मध्ये स्थापन झाली आणि पहिल्या वाणिज्यदूताचे म्हणजेच कॉन्सुल जनरलचे नाव होते वसिली फॉन क्लेम. ब्रिटिश सरकारला संशय येऊ न देता भारताबद्दलची थेट माहिती गोळा करणे आणि भारतीय जनतेशी व्यक्तिगत संपर्क प्रस्थापित करणे हे त्यांचे मुख्य काम होते.

मुंबईतील वास्तव्यात क्लेम यांचा मुक्काम ताजमहाल हॉटेलात असे. क्लेम ज्यावेळी प्रथम ताजमध्ये उतरले त्यावेळी ताजचे अधिकारी पहिल्यांदाच रशियन पासपोर्ट बघत होते. त्यांनी या नव्या पाहुण्याचे हार्दिक स्वागत केले. मुंबईतील जागांच्या किंमती अव्वाच्या सव्वा असल्याने तातडीने भाड्याच्या अथवा मालकीच्या जागेवजी तूर्तीस ताजमहाल हॉटेलमधूनच आपला कारभार चालवणे क्लेम यांनी पसंत केले. आल्याआल्याच त्यांनी कामाला सुरुवात केली आणि सेंट पीटर्सबर्ग येथील आपल्या वरिष्ठांना कामाचा पहिला अहवाल पाठवला. क्लेम हे सरकारी सेवेतील

राजनैतिक मुत्सदी होते आणि भारताभ्यास हा त्यांचा खास आवडीचा होता. ते मुंबईत कॉन्सुल जनरल म्हणून अचानक आले नव्हते, तर भारतात रशियन वकिलात सुरु करण्यामागे लंडन आणि मॉस्को येथील राजवटींमधील तीस वर्षांचा प्रदीर्घ पत्रव्यवहार त्याला कारणीभूत होता. भारतात रशियन वकिलात सुरु करण्याच्या बदल्यात रशियातील त्बिलिसी येथे आपल्या देशाची वकिलात सुरु करण्याची परवानगी ब्रिटिश सरकारने मिळवली होती.

वसिली फॉन क्लेम यांच्या भारतातील आगमनामुळे येथील तत्कालीन व्हॉर्इसरॅय लॉर्ड कर्झन यांच्या अंगाचा तीळपापड झाला. कारण भारतात रशियन प्रतिनिधींना कोणत्याही प्रकारे प्रवेश देण्यास कर्झन यांचा विरोध होता. अशा विपरीत परिस्थितीतही क्लेम यांनी मुंबईत पाच वर्षे काम केले. भारतातील ब्रिटिश राजवटीची क्लेम यांच्यावर सतत बारीक नजर असे. ते कुठे जातात, कुणाला भेटात याची नोंद ठेवली जात असे. तारेद्वारे रशियातील आपल्या वरिष्ठांना डिस्पॅचेस पाठवण्यासाठी वसिली क्लेम हे काळबादेवी येथील पोस्ट ॲफिसचा वापर करत असत अशी माहिती उपलब्ध आहे. क्लेम हे मुंबईव्यतिरिक्त पुणे आणि देवळाली येथेही वास्तव्य करून असत. त्यांच्या या दोन्ही मुक्कामांना ब्रिटिश सरकारने जोरदार विरोध केला. कारण पुणे मुक्कामी ते भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील अग्रगण्य नेते लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांची भेट घेत असत आणि ब्रिटिश सरकारला

ते रुचणारे नव्हते. त्यामुळे पावसाळ्यात पुणे शहर ही मुंबई इलाख्याची राजधानी असण्याचा काळ सोडून आपल्याला पुण्यात राहता येणार नाही असे ब्रिटिश सरकारने फॉन क्लेम यांना खडसावले. देवळाली येथे जाण्याबद्दल क्लेम यांना खडसावले. देवळाली येथे जाण्याबद्दलही क्लेम यांनी असे स्पष्टीकरण दिले, की आपल्या मुलांना देवळाली येथील हवापाणी मानवत असल्याने आपण तेथे वास्तव्यास जातो.

वसिली क्लेम यांच्याच कारकिर्दीत १९०२ च्या वसंत ऋतूत रशियातील शेवटचा झार दुसरा निकोलाय यांचे चुलत भाऊ ग्रॅंड ड्युक बोरिस यांनी भारताता भेट दिली. ते सुमारे महिनाभर भारतात होते. या काळात त्यांनी भारतातील महत्त्वाच्या शहरांना भेटी दिल्या. यात मुंबई, बडोदा, जयपूर, आग्रा, दिल्ली, कार्तांपूर, वाराणसी आणि कोलकाता या शहरांचा समावेश होता. त्यांच्या या दौऱ्याच्या आखणीतही क्लेम यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण होते. बडोदा येथे बोरिस यांनी सयाजीराव गायकवाड यांचा पाहुण्याचारही घेतला. भारताच्या संपूर्ण दौऱ्यात क्लेम हे बोरिस यांच्यासमवेत होते. त्यामुळे बोरिस यांना भारताची जवळून ओळख होण्यास मदत झाली. या दौऱ्यात भारतातील ब्रिटिश लोक आणि भारतीय जनता या दोघांनीही बोरिस यांचे प्रेमभराने स्वागत केले. मुंबईतील वास्तव्यात बोरिस यॉट क्लेमध्ये मुक्कामास होते.

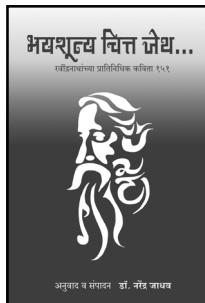
रशियन सांस्कृतिक विभागाने प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तिकेत आणखीही एका

गोष्टीबाबत मनोरंजक माहिती आहे. ही गोष्ट म्हणजे मुंबईच्या हाटेबंधूनी १९०२ मध्ये सेंट पीटर्सबर्ग येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय मत्स्यव्यवसायविषयक प्रदर्शनात घेतलेला सहभाग. या प्रदर्शनासाठी मुंबईचे एकनाथ हरिशंद्र हाटे आणि विनायक नानाभाई हाटे यांनी मुंबईतील मच्छिमारीशी संबंधित अशा काही वस्तू पाठवल्या होत्या. त्यामध्ये मुंबईतील मच्छिमारांचे पोशाख, मासेमारीसाठी वापरली जाणारी साधने, मुंबईच्या समुद्रात मिळणाऱ्या माशांबद्दलची माहिती आर्द्धांचा समावेश होता. ही सामग्री प्रदर्शन समाप्त होण्याच्या काहीच दिवस आधी आयोजकांपर्यंत पोचली. तरीही लोकांना पाहण्यासाठी म्हणून ती प्रदर्शनात मांडण्यात आली. लोकांना या सर्व वस्तूबाबत अतिशय अचंबा वाटला. प्रदर्शनातील सहभागाबाबत हाटेबंधूना रशियन राजपुत्र सर्गेइ अलेक्झांड्रोविच यांच्या वतीने सुवर्णपदक आणि सन्मानपत्र देण्यात आले. प्रदर्शनानंतर हाटेबंधूनी प्रदर्शनातील वस्तू सेंट पीटर्सबर्ग येथील अन्थॉर्पॉलॉजी आणि एथ्नोग्राफी म्युझियमला भेट देण्यात याव्यात असे कळवले. रशियन सरकारने मुंबईतील वकिलातील असे कळवले, की वकिलाताने हाटेबंधूकडे आपला प्रतिनिधी पाठवून प्रदर्शनातील सहभागाबाबत त्यांचे व्यक्तिशः आभार मानावेत. हाटेबंधूपैकी विनायक नानाभाई हाटे हे जीवशास्त्रज्ञ होते आणि चौपाटीच्या विल्सन कॉलेजमध्ये प्राध्यापक होते. एकनाथ हरिशंद्र हाटे हे वयाने त्यांच्यापेक्षा लहान होते आणि त्यांनी मुंबईच्या ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजमधून वैद्यकशास्त्राची पदवी घेतली होती. प्रदर्शनातील वस्तूंची जमवाजमव करण्याचे काम प्रामुख्याने त्यांनीच केले होते. हाटेबंधूची स्मृती गिरगावातील दुभाष लेनमध्ये 'हाटे हाऊस'च्या स्वरूपात आजही उभी आहे.

- सतीश खांबेटे

बी/२, गणेशकृपा सोसायटी,
लक्ष्मण म्हात्रे रोड, दहिसर (पश्चिम)
फोन : २८९३१८२३

डॉ. नरेंद्र जाधव लिखित, अनुवादित-संपादित रवींद्रनाथ टागोर समग्र जीवनदर्शन घडवणारी ग्रंथ-त्रयी

भयशूल्य चित्त जेथ...

अनुवाद व संपादन डॉ. नरेंद्र जाधव

रवींद्रनाथांच्या काव्यप्रतिभेने स्वदेश, समाज, प्रेम, निसर्ग, भक्ती आणि मृत्यु अशा अनेक विषयांना समर्थपणे हात घातला होता. त्यांचे वेगवेगळे भावदर्शन घडवणाऱ्या निवडक १५१ कविता या संग्रहात आहेत. सोबत मूळ कविताही आहेत. स्वदेश (१० कविता), समाज (३० कविता), प्रेम (५० कविता), निसर्ग (१५ कविता), भक्ती (३६ कविता), मृत्यु (१० कविता). अशा या १५१ कवितांपैकी इंग्रजी गीतांजलीतील कविता आहेत २७. उरलेल्या १२४ कविता इंग्रजी गीतांजलीपलीकडच्या आहेत. त्यातही १५ कविता तर मराठीत प्रथमच आल्या आहेत. उदाहरणार्थ, रवींद्रनाथांची शिवाजी महाराजांवरील कविता.

रवींद्रनाथ टागोर : सुगनिर्माता विश्वमानव

डॉ. नरेंद्र जाधव

'रवींद्रनाथ टागोर : सुगनिर्माता विश्वमानव' या ग्रंथात रवींद्रनाथांचा समग्र जीवनपट, त्यांची वैचारिक जडणघडण, एकूणच जीवनदृष्टी आणि कार्यकर्तृत्वाचा विस्तृत आढावा घेण्यात आला आहे.

रवींद्रनाथ टागोर : समग्र साहित्यदर्शन

अनुवाद व संपादन डॉ. नरेंद्र जाधव

रवींद्रनाथांची साहित्यातील अनुभूती जितकी प्रामाणिक होती तितकीच त्यांची साहित्यविषयीची तात्त्विक बैठक पक्की होती. ह्याची खात्री 'साहित्यचिकित्सा', 'साहित्याची सामग्री', 'साहित्याचे तात्पर्य', 'विश्वसाहित्य', 'साहित्यविचार' इत्यादी निबंधांतून पटू शकते. 'सौंदर्यबोध', 'संगमंच', 'काव्यातील उपेक्षिता', 'मुलांसाठी गाणी' इत्यादी निबंधांतून रवींद्रनाथांची मूलगामी समीक्षा प्रकट होते.

या ग्रंथात त्यांच्या काही साहित्यकृतींचा अंशतः अनुवाद सादर करण्यात आला आहे. त्यांची एक प्रसिद्ध कथा 'काबुलीवाला', 'गोरा' ही गाजलेली कांदबरी आणि 'चिरकुमारसभा' हे प्रहसन त्यापैकी काही होते. वाचकांना त्या कलाकृती सहजासहजी उपलब्ध होणार नाहीत त्यांना रवींद्रनाथांच्या लालित्यपूर्ण साहित्याचे किमान दर्शन तरी घडावे म्हणून या कलाकृती अंशतः देण्यात आल्या आहेत.

हार्ड बाउंड, बॉक्ससह ही ग्रंथ-त्रयी केवळ १२०० रुपयांत!

सोबत 'आमचा बाप आन् आम्ही' जनावृत्ती भेट.

टपालखर्च (भारतात) १०० रु. वेगला पाठवावा.

| पुस्तक परिचय |

‘वारस होऊ अभिमन्यूचे’ या अनुराधा गोरे यांच्या २००९ मध्ये प्रकाशित केलेल्या पुस्तकानंतर, त्यांचीच युद्ध-सैन्य-सैनिकी आयुष्य या विषयांना वाहिलेली ‘गाऊ त्यांना आरती’ आणि ‘आचंद्र-सूर्य नांदो’ अशी दोन पुस्तके ‘ग्रंथाली’ तर्फे १० मे, २०११ रोजी प्रकाशित करण्यात आली. या काहीशा दुर्लक्षित विषयावरील पुस्तके सातत्याने प्रकाशित केल्याबद्दल ‘ग्रंथाली’चे अभिनंदन!

अर्थातीच दोन्ही पुस्तकांच्या मुख्यपृष्ठावर भारताचा नकाशा झालकतो आणि त्याच्यासमवेत एका पुस्तकावर आहे सैनिकांचे शस्त्र आणि मानचिन्ह तर दुसऱ्याच्या मुख्यपृष्ठावर कार्यरत असलेले सैनिक. लेखिकेचा परिचय नसलेल्यांनामुद्दा पुस्तकांच्या अर्पणपत्रिकांतून लेखिकेचा या विषयांशी असलेला जिवाभावाचा संबंध लगेच लक्षात येतो आणि तोच आत्मीयतेचा आणि आदराचा भाव दोन्ही पुस्तकांत व्यापून राहिला आहे.

दोन्ही पुस्तकांचा हेतू समान असला तरी विषयमांडणीचे ध्येय आणि स्वरूप वेगवेगळे आहे.

‘गाऊ त्यांना आरती’ मध्ये सैन्यदलाच्या वेगवेगळ्या शाखा-म्हणजे सैन्यदल-नाविकदल आणि वायुसेना म्हणजेच भूमी-जल-आकाश या तिन्ही क्षेत्रांत काही ना काही योगदान दिलेल्या व्यक्तींच्या कथा आहेत. त्या त्या व्यक्तींच्या सैनिकी आयुष्यात आलेले प्रसंग, त्यांनी अनुभवलेले ताणताणाव, त्यांना भेटलेल्या व्यक्ती, त्या त्या प्रसंगात आणि नंतरही त्यांनी धारण केलेली वृत्ती या सर्वांमधून त्या त्या व्यक्तीचे अत्यंत लोभस तरीही कणखर असे व्यक्तिचित्र लेखिकेने उभे केले आहे.

एन. पार्थिवन यांच्या कवितेतील काही ओळी यातील प्रत्येकाचे यथार्थ वर्णन करतात-

With death always looming near,
You keep vigil without fear,

अनुराधा गोरे यांची दोन महत्वाची पुस्तके

अलका गोडबोले

You are the one who lives for the country's name,
Not caring for money, glamour and fame,
You are the one the leader of the game,
and I would like to become the same.

मेजर दत्तात्रय नारायण फाटक, निंबू साहेब, विवेक गुप्ता, स्वावडून लेफ्टनन्ट अजय अहुजा आणि इतर कितीतरी वीरांनी स्वतःच्या प्राणांचे म्हणजेच सर्वश्रेष्ठ योगदान दिले आहे आणि अनेक जणांनी अपंगत्व पत्करून, मातांनी आपले पुत्र गमावून, स्त्रियांनी आपले पती गमावून फार मोठा त्याग केलेला आहे. ब्रिगेडिअर महाजन आपल्या वेदना मांडताना म्हणतात, ‘सेनेइतका त्याग इतर कोणत्याच संस्थेला वा सरकारी यंत्रणेला करावा लागलेला नाही. दरवर्षी आपली आर्मी चार ते पाच हजार सैनिकांना गमावते. त्यापैकी सातशे ते हजार सैनिक केवळ दहशतवाद्यांच्या विरोधात होणाऱ्या कारवाईत शहीद होतात. आणि आपल्या मीडियाता देशातील घुसखोरी, सार्वभौमता, सीमेचं रक्षण करणाऱ्या आपल्या सेनेच्या माणसांचं इतक्या मोठ्या प्रमाणात शहीद होणं यावर आवाज उठवावा, जनमत तयार करावं असं वाटू नये, हे आपलं दुर्दैव आहे.’’

अशा वेदना मनात होऊनही, युद्धकाळी किंवा शांततेच्या काळातही स्वप्नवत् वाटावी अशी कामगिरी ही सर्व माणसे करतच असतात.

नेहमीच उणे डिग्री असणारे, लहरी

हवामान, तुफान वारा, जमीन-कडे खचणे, बर्फ पडल्यामुळे कामाला मिळणारा वर्षाचा फक्त सात-आठ महिन्यांचा काळ या सर्व जीवघेण्या अडचणीवर मात करत बिग्रेडिअर अशोक देशपांडे यांच्या नेतृत्वाखाली लेहमध्ये १५४-बेडची क्षमता असलेले हॉस्पिटल उभे राहते. बांधकाम चालू असताना, कामगार उभे असलेले टेकाड माणसांसहित खचल्यावरही रस्ते बांधून होतात.

इंग्लंडहून आणलेल्या टँकच्या कार्यरत होण्यासाठी, कानपूरच्या शस्त्र कारखान्यात दारूगोळ्यातील दोष दूर केले जातात, त्या ब्रिगेडिअर जयंत आठले यांच्याच अनुभवात ‘क्रूप मॅन’ किंवा ‘फ्लोटिंग ब्रिज’- तरता पूल यांची भर पडते आणि बांगलादेश मुक्तिसंग्रामात त्यांचा उपयोग होतो. इतकेच कशाला, २०१० मध्ये राष्ट्रकुल स्पर्धाच्या आयोजनाच्या आधी कोसळलेला पूल अत्यल्प काळात, अत्यंत कार्यक्षमतेने पुन्हा बांधला जातो.

‘सुगंधा खानझोडे-पालकर’, ‘कांचन-गौरी’, ‘संध्या वैद्य’ यांच्यासारख्या स्त्रिया सैन्यातील स्त्रीचे अस्तित्व जाणवू देतात.

एखादा कोणी आपले युनिट ‘टोबॅको फ्री’ करतो, कोणी ‘मूल्यांशी तडजोड नको’ म्हणत योगशिक्षणात पारंगत होतो. कोणी ‘पॅरप्लेजिक होम’ची व्यवस्था बघतात.

या सर्वांबरोबरच पुस्तकातील ‘भोसला मिलिटरी स्कूल’चे संस्थापक डॉ. मुंजे, सैनिक कल्याणाच्या कल्पनेने झापाटलेले निकंब कुटुंब, त्यांची ‘माजी सैनिक आणि पेन्शनर्स संघटना’ आणि

‘सैनिक सहकारी बँक’ यांचाही वाचकांना परिचय होतो आणि आपणही जबाबदारीने काही वाटा उचलायला हवा अशी जाणीव करून देतो.

‘आचंद्र-सूर्य नांदो...’

शाळेच्या अभ्यासक्रमातील इतिहास हा भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यानंतर, गांधीजींचा सत्याग्रह आणि असहकार याबद्दलच्या विस्तृत माहितीनंतर १५ ऑगस्ट १९४७ या दिवसाशी, फडकलेल्या स्वतंत्र भारताच्या तिरंग्याशी येऊन थांबतो. तो इतिहास मुलांना माहीत असायलाच हवा पण स्वातंत्र्य मिळवून फक्त थांबता येत नाही. त्याच्या संरक्षणासंदर्भात, आज गेल्या साठ-पासष्ट वर्षात काय घडामोडी घडल्या-घडवाव्या लागल्या याची माहितीसुद्धा मुलांना-उद्याच्या नागरिकांना आणि आजच्या नागरिकांनाही असायला हवी.

लेखिकेने प्रस्तावनेत सांगितल्याप्रमाणे स्वातंत्र्योत्तर लढलेल्या युद्धांची माहिती व त्यांच्या कथा वर्णनिहाय विभागल्या आहेत. १९४७, ६२, ६५, ९९, सियाचीन, सिलोन, प्रॉक्झीवॉर अथवा छुपे युद्ध असे विभाग केले आहेत. यातील प्रत्येक गोष्ट महत्वाची व परस्परपूरक आहे. आमची सीमेवरची स्थिती व देशातील अंतर्गत शांतता, सुरक्षितेचा प्रश्न हा सर्व या गोष्टींचा एकत्रित परिणाम आहे.

या युद्धांमध्ये ज्या गोष्टी घडल्या आणि ज्यांच्या शौर्यामुळे, सावधपणामुळे, प्रसंगावधानामुळे आणि मातृभूमीवरील निस्सीम प्रेमामुळे या देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहिले त्या शूरवीरांच्या या गाथा आहेत.

१५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. पाकिस्तानची निर्मिती होऊन केवळ दोन महिने होतात न होतात तो २२ ऑक्टोबरला पाकिस्तानने पहिले आक्रमण केले. पाच हजार टोळीवाले ईशान्येकडून चालून आले. एका दिवसात श्रीनगरवर हल्ला करून ते ताब्यात घ्यायचे आणि पुढे जम्मू-काश्मीर पादाक्रांत करण्याची त्यांची महत्वाकांक्षा होती. भारतीय सेनेने या

महत्वाकांक्षेचा धुव्वा उडवला तो कसलेले सेनानी ब्रिगेडिअर सेन, सेंकंड लेफ्टनंट रामराव राघोबा राणे (परमवीरचक्रप्राप्त), मेजर जनरल आत्मासिंग, मेजर जनरल थिमय्या आणि त्यांच्याबरोबरचे त्यांचे देशभक्त सहकारी-अनुयायी यांच्या रणनीतीने, धाडसीने आणि पराक्रमाने.

१९६२मधील चिनी आक्रमणाने आपल्याला आपल्या संरक्षण तयारीतील अनेक त्रुटी, राजनीतीतील अपरिपक्वता अशा अनंत घोडचुका दाखवून दिल्या असल्या तरी या पराभवाच्या कहाणीतही अपुरी तयारी, अपुरे प्रशिक्षण, अपुरा अन्न-वस्त्र-शस्त्रपुस्वठा या सर्वांवर मात करत दहा-दहा जणांना भारी पडत एकेका सैनिकाने उच्च कोटीचा पराक्रम गाजवलाच.

कधी नव्वद पौऱ्डाची मशीनगनन पाठीवर वाहून घेतलेली माघार होती तर कधी केवलसिंग, मेजर सैतानसिंग, मेजर थापा यांचा भीमपराक्रम. या भीषण परिस्थितीतही आपल्या सहकाऱ्याला शोधायला जाणारे मेजर दत्ताराम फाटक आणि शत्रूच्या हाती लागू नये म्हणून स्वतःचा देह वॉलांग दरीच्या दिशेने भिरकावणारे बच्चीसिंग आणि शत्रूच्या गोळीने मृत्यू नको म्हणून स्वतःजवळील शेवटच्या गोळीने स्वतःला संपवणारे मेजर काळजाला चटका लावून जातात.

लेफ्टनंट कर्नल तारापोरवाला, मेजर रणजितसिंग दयाळ आणि इतर अनेक जणांच्या शौर्याबरोबरच पाकच्या पॅटर्न रणगाड्यांचा केलेला नाश आणि पाकच्या सेबरजेट विमानांवर आपल्या नॅट विमानांनी मिळवलेला विजय यांमुळे आपण ‘ऑपरेशन जिब्राल्टर’ या नावाखाली पाकने १९६५ मध्ये केलेल्या आक्रमणात विजय मिळवू शकलो.

१९७१ च्या बांगला मुक्तिसंग्रामातील लेफ्टनंट अरुण क्षेत्रपाल, ब्रिगेडिअर प्रदीप आपटे, फ्लाइट ऑफिसर सेरवॉन यांच्या कथा वाचून डोळे पाणावतात, मात्र ९३,००० पाक युद्धसैनिक सांभाळताना, त्यांनी नमाज

पढताना खणलेल्या भुयाराची हकीकत ऐकूनही, अत्यंत शांत चित्ताने, भुयार पूर्ण झाल्याचे कळताच, नमाजाच्या ठिकाणी पाण्याचे टँक रिकामे करून, भुयार जलमय करून त्यांचा डाव उलटवण्याची कथा आपल्या चेहन्यावर स्मितहास्य आणते.

१९८९ मधील सियाचीन आणि ‘ऑपरेशन पवन’ (१९८७-९०) या श्रीलंकेतील युद्धाच्या कथा आणि व्यथा आहेत.

मेजर विवेक गुप्ता, स्क्वाड्रन लेफ्टनंट अजय आहुजा यांच्यासारख्या अमूल्य नररत्नांची बलिदाने आणि मेजर रोहित सक्सेना, शत्रुघ्न सिंह, फ्लाइट लेफ्टनंट नचिकेत यांच्यासारख्यांच्या कर्तृत्वाच्या जोरावर १९९९ मध्ये मिळवलेला कारांगील विजय यात आहे.

त्यानंतर सुरु झाले ते प्रॉक्सी वॉर अर्थात छुपे युद्ध जे आजपर्यंत चालू आहे.

हा सर्व अगदी अलिकडचा इतिहास आणि या शौर्यगाथा लिहिण्यामागचा लेखिकेचा हेतू आहे तो जागृत नागरिक घडवण्याचा. सैन्यदलाबद्दलचा आपला दृष्टिकोन बदलण्याचा, किमान काही मुला-मुलींना सैन्यदलात जावेसे वाटावे आणि ‘रणाविण स्वातंत्र्य कोणा मिळाले’ हे जितके खेरे तितकेच ‘रणाविण स्वातंत्र्य राखणेही कठीण’ हे सर्वांना पटावे हा.

या दोन्ही पुस्तकांच्या वाचनातून हे सतत जाणवते की लेखिकेचा हा उद्देश सफल करण्याची ताकद या सर्व कथांत आहे आणि लेखिकेच्या लेखनातही. त्यांच्या लेखनाला मिळालेली ही ताकद त्यांचे निरीक्षण, त्यांची अभ्यास आणि या विषयासंबंधीची त्यांची आंतरिक तळमळ यांतून मिळाली आहे.

अलका गोडबोले
सी-१, विलेपार्ले प्रार्थना
सोसायटी,
प्रार्थना समाज रोड,
विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई-४०००५७

‘नातीगोती’ पुस्तक प्रकाशनसमयी प्रदीप गुजर, सुदेश हिंगलासपूरकर, प्रा. उर्मिला फडके, प्रा. सुहासिनी कीर्तिकर, डॉ. सुरेश नगर्सेकर, संजय गोविलकर आणि शरद देशपांडे

अनुराधा गोरे लिखित ‘आचंद्र-सूर्य नांदो...’ आणि ‘गाऊ त्यांना आरती’ या दोन पुस्तकाचे प्रकाशन

प्रकाशनसमयी विनायक गोखले, लेखिका अनुराधा गोरे, स्वाती जोशी, कर्नल अरुण पाताडे, डॉ. स्नेहलता देशमुख आणि मुचेता देशपांडे

‘रुची’ हे मासिक संपादक दिनकर गांगल यांनी ‘ग्रंथाली’ करता इंडिया प्रिंटिंग वर्क्स, इंडिया प्रिंटिंग हाऊस, ४२, जी. डी. आंबेकर मार्ग, वडाळा, मुंबई ४०० ०३१ येथे छापून ग्रंथाली, द्वारा संडियन एज्युकेशन सोसायटीची महात्मा फुले कन्याशाळा, दादर (प), मुंबई ४०० २८ येथे प्रकाशित केले.